

KATHERINE VERDERY

A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában¹

Kelet-Európa az elmúlt fél évszázad folyamán fontos gyakorlóterep volt mind a nemek társadalmi szerepének kialakítására, mind a nemzeti identitás újradefiniálására irányuló kísérletek számára. A szocialista rendszerek korai, a társadalmi nemek közti egyenlőséget támogató nyilatkozatai, illetve az azt célzó politikai törekvései miatt, hogy növekedjék a női munkaerő szerepe, azt az optimista várakozást táplálták magukban, hogy mindez fontos nyereséget fog jelenti a nők számára. Azzal, hogy idejét múlttá teszi a nemzeti konfliktusokat a szovjet szocializmus internacionalista irányultsága a „nemzeti kérdés” megoldásával kecsegtetett; a párt átfogó, homogenizáló céljai azt ígérték, hogy csaknem mindenfajta egyenlőtlenség eltűnik a társadalom térképéről.² Ha meghozták volna gyümölcseiket ezek az ígéretek, a szocializmus egészen új módon artikulálhatta volna a „társadalmi nem” és a „nacionalizmus” fogalmát.

Bár a szocializmus nyilvánvalóan nem szabadította föl a nőket, s nem szüntette meg a nemzeti érzést sem, ám igenis átformálta őket, és (ennél-fogva) a nacionalizmussal szembeni kölcsönös viszonyokat is. Előadásomban arról szeretnék megfogalmazni bizonyos gondolatokat, hogyan met-szette egymást a szocializmus alatt a „különbség” e két aspektusa, és milyen változásokra számíthatunk a poszt-szocialista korszakban. Inkább vitatémát szeretnék fölvetni, nem pedig lezárt gondolatmenetet nyújtani. Annak

meghatározásával kezdem, hogy mit is értek a „társadalmi nem” és a „nemzet” fogalmán, majd fölvezolom a szocializmus társadalmi nemet illető politikáját, adok néhány példát a nem terminusaiban megfogalmazott nemzeti diskurzusra a szocialista Romániában, végül rövid pillantást vetek arra, mi ment végbe egyes kelet-európai országokban 1989 óta a nacionalizmus és a társadalmi nem problémájával kapcsolatban.

Fogalmak

A „nemzet” és a „társadalmi nem” fogalmát kulturális fikciónak tekintem mind a szaktudományos írásokban, mind a hétköznapi életben (alkalmasint még bizonyos mértékű átfedés is van a két terület között). Mint fikciók, kitálatk – önkényesek – ezek a fogalmak; a társadalomban való használatuknak köszönhetően azonban társadalmilag valóságossá, és látszólag természetessé váltak. Mindkét fikció a társadalmi osztályozás alapvető eszköze. Mindkettő a társadalmi különbség rendszerezésének egy sajátos módját nevezi meg, mindkettő olyan dimenziót jelöl ki, amelynek mentén elrendezhetőek a különbségekre utaló kategóriák (férfi – nő, katalán – francia – lengyel). Mindkettő egyszerre von tehát magával egyneműséget és különbözőséget is: olyan vélelmezett belső egyneműségeket hoznak létre, amelyek *mint* különbségek állíthatók szembe egymással. Így egy adott „nemzetnek” csakis olyan világban van jelentése, amelyben más, különböző nemzetek is vannak; történelmileg mégis nagy erőfeszítést fordítottak a társadalmak arra, hogy rendre úgy határozzák meg a nemzeteket, mint amelyeket bizonyos tulajdonságok megkülönböztetnek a többitől, s e tulajdonságokban állítólag az adott nemzet *minden* tagja osztozik. Ugyanez mondható el a társadalmi nemekről és a nemi szerepekről. A társadalmi nem és a nemzet részben a szubjektív tapasztalat valamely aspektusaként (például nemzeti vagy társadalmi nemi „identitásként”) létezik: szubjektív adottságként, mely – a nekik tulajdonított vagy általuk elfogadott nemzet- vagy társadalmi nem-felfogásnak megfelelően – sajátos és jellegzetes módokon segíti a személyeket a tájékozódásban. Maga ez a szubjektív adottság azonban az uralkodó társadalmi értelmezések és az adott személy társadalmi helyzetének közös terméke. Azt vizsgálni, hogyan metszi egymást a társadalmi nem és a nemzet, annyit jelent, mint megkérdezni, hogyan rejti magában az egyik a másikat, annak során, ahogyan társadalmilag kiformalódnak vagy megélik őket.

A fikcióként felfogott társadalmi nem közvetít a testek mint adott anatómiai vagy biológiai tények és a velük kapcsolatos társadalmi jelentések között. Szimbolikus rendszer, melynek segítségével a test társadalmi jelleget ölt.³ A társadalmi nemet ebben az értelemben olyan tényezőnek tekinthetjük, amelyik alapvető szerepet játszik a természet és a kultúra közti összefüggés kialakításában. A legtöbb olyan rendszer, amelyik a társadalmi nem fogalma köré épül, nagyon csekély számú, általában két kategóriát konstruál: a „női” és a „férfi” kategóriáját (illetve olyan alternatív formákat, melyeket általánosan e két kategória elfogadhatónak vagy deviánsnak számító permutációinak tekint). Azzal, hogy társadalmivá változtatja a testeket, a társadalmi nem a hatalom és az egyenlőtlenség szervezőelemei közé kerül, hogy létrehozza – Connell elnevezésével élve – azokat a *társadalmi nemi rendszereket* [gender regimes], melyeket a társadalmi nemen alapuló munkamegosztás, a társadalmi nemen alapuló hatalomszerkezet és a kathexis valamely struktúrája alkot⁴. A „patriarchátus” terminus azokat a társadalmi nemi rendszereket jelöli, amelyek beépített egyenlőtlenségei a férfi társadalmi nemi szerepek betöltőit részesítik előnyben.

A nemzet mint fikció állampolgárok és államok (szintűgy társadalmi fikciók) között közvetít. Olyan kulturális viszony, mely össze kívánja kapcsolni az államot a polgáraival, s meg kívánja őket különböztetni más államok polgáraitól. A „nacionalizmus” terminust annak a tevékenységnek (beleértve a beszélgetést is) vagy érzésnek a megjelölésére használom, amely fontosként tételezi az ilyen kulturális viszonyt, irányuljon bár az valamely létező állam és rendszere, vagy más, a nemzet érdekei szempontjából megfelelőbbnek tekintett állam/rendszer felé. A „nemzethez” szervesen hozzátartozó szubjektív vonások a modern kor elsődleges politikai formái, a nemzetállam alapvető elemeit alkotják. Amennyiben a modern nemzetállamot valamilyen földrajzi területhez kötve határozzuk meg, annyiban a „nemzet” a „társadalmi nemmel” állítható párhuzamba: abban a tekintetben tudniillik, hogy az állam fizikai „testét” jelentések vagy érzelmek valamely készletével kapcsolják össze, így változtatván a fizikai teret társadalmi-politikai térré.⁵ S mivel az olyan események, mint a háború vagy a katonáskodás miatt az állam közvetlen viszonyba kerül (férfi) polgárainak testével, a nemzetállamok bevett retorikája valóban össze is kapcsolja a polgárai teste fölötti uralmát a területe fölött gyakorolt hatalommal.

Potenciálisan végtelen a tényleges nemzetek száma; a definiálásra fölhozható indokok száma azonban már sokkal korlátozottabb.

Eric Hobsbawm megemlíti bizonyos jelentéseket, amelyekkel a „nemzet” az antikvitás óta rendelkezett, a modern világra azonban a szó alábbi két jelentését állapítja meg: 1. az *állampolgárságként* ismert viszony – itt a nemzet mindazokat magában foglalja, akiknek a politikai életében való közös részvétele láthatólag kollektív főhatalomra utal –, illetve 2. az *etnicitásként* ismert viszony: itt a nemzet mindazokat foglalja magába, akiknek állítólag közös a nyelvük, történelmük, vagy a szélesebb értelemben vett „kulturális identitásuk”.⁶ A „nacionalizmus” kifejezéssel (élesebben fogalmazva időnként „etnonacionalizmusról” beszélek, hogy az etnikai jelentését kihangsúlyozzam) leggyakrabban az utóbbi jelentésre utalunk. E két viszonyt szeretném harmadikkal kiegészíteni, és pedig az állam és az egyes ember között fennálló kulturális viszonytal. Ennek a formának a kialakítására a szocializmus tett kísérletet – Romániában gyakran a „szocialista nemzet” kifejezést használták erre. Kvázi-családi jellegű függést hangsúlyozott: ezt „szocialista paternalizmusnak” fogom nevezni. A politikai jogok vagy az etnokulturális hasonlóság helyett morális köteleket tételezett, amely az egyes embereket annak segítségével köti az államhoz, hogy jogukban áll részesedni a társadalmi termék újraelosztásából. Ez a függés azt feltételezte, hogy az egyes emberek (ellentétben a polgársággal) politikailag nem aktívak, és etnikai hasonlóság sincs közöttük: azt feltételezte tehát, hogy – mint a családban a kisgyerekek – hálás szívű élvezői mindazon jótéteményeknek, amelyekben vezetőik döntéseinek köszönhetően részük van.⁷ Ez alattvalói beállítódást alakított ki az egyes emberben, ellentétben a saját sorsát alakító polgár magatartásával, illetve az etnonacionalizmusra jellemző szolidaritással. Mivel azonban egyaránt rokonsági-családi metafora jelöli ki gondolkodásuk horizontját, az állam és alattvalója viszonyának szempontjából van bizonyos hasonlóság a szocialista paternalizmus és az etnonacionalizmus között. Sőt, a Ceaușescu-féle Románia hivatalos megnyilatkozásaiban az 1970-es és az 1980-as évek folyamán jóformán lehetetlen volt különválasztani a két jelentést.

A nemzet e három (vagy több) jelentését alapul véve, különböző módokon vetődhet föl a nem problémája. 1) Érthetjük például úgy, hogy a polgári státus és a politikai jogok különböző módon érvényesek a nőkre és a férfiakra, vagy másképp fogalmazva: a „női” és a „férfi” fogalmaiból kibontható, hogy a polgári státussal való metszetük nem egyenlő.⁸ A nők sok társadalomban csak az őket a férjükhöz vagy apjukhoz fűző köteleknek köszönhetően élveznek polgári státust; az idegen nővel összeházasodó férfi

nemzetének polgárává teszi a nőt, de az idegen férfival összeházasodó nő elveszti jogait; a férfiak utódai automatikusan polgárokká válnak, míg a nők utódai nem, és így tovább. 2) Hasonlóan elgondolhatók a társadalmi nemek terminusaiban az etnonacionális szimbólumok.⁹ Más (gyengébb) nemzetről szokás mondani, hogy „nőiessé lettek” (és hogy „megerőszkolták őket”), a nemzeti identitás egyesek szerint pedig úgy írható körül és úgy óvható meg, ha megvédjük asszonyainkat más nemzethez tartozó férfiak állítólagosan kielégíthetetlen szexuális étvágyától, ha távol tartjuk őket tőlük.¹⁰ 3) Végezetül pedig a szocialista paternalizmus azzal lett érintetté a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémákban, hogy megpróbálta eddig nem látott mértékben eltüntetni a férfi-női különbségeket, bizonyos olyan föladatokat róva az államra, amelyek a háztartásban betöltött, társadalmi nemhez kötött szerepekhez kapcsolódtak. Nyilvánvaló e példából, hogy a társadalmi nem és a nemzet is a modern állam kifermálódásával együtt járó legfontosabb programok lényegi aspektusát alkotja, és hogy érintkezési felületük szimbolikus kifejeződésének és kifermálódásának egyik legfontosabb terepe a család.

A szocializmus társadalmi nemi rendszere

Jóllehet fontos szempontokból különböztek a kelet-európai államok a Szovjetuniótól, most mégis úgy tekintem, hogy mindannyian olyan társadalmak széles osztályát alkotják, amelyek bizonyos szerveződési szempontokat tekintve sokkal jobban hasonlítanak egymáshoz, mint más államokhoz. Másutt adtam már elemzést arról, hogyan „működik” a szocializmus mint rendszer, ott azonban nem vettem figyelembe a társadalmi nemek szerepét.¹¹ Az alábbi rövid áttekintésben Joanna Goven, Gail Kligman, Maxine Molyneux és mások munkásságára támaszkodom: műveik ugyanis segítenek megmagyarázni, milyen sajátosságai is vannak a szocialista rendszernek a társadalmi nemek problémája szempontjából.¹²

A szocialista rendszerek azzal az állítással legitimálták magukat, hogy az általános jólét érdekében hajtják végre a társadalmi termék újraelosztását.¹³ A társadalomról mint családról alkotott implicit elképzelésre támaszkodva a szocialista paternalizmus az előbbi premissza fölhasználásával konstruálta meg nemzet-felfogását; e család feje a „bölcs” párt, aki atyai jelmezt öltve a család összes, az elosztást érintő döntését meghozza: ki és mit termeljen,

ki és milyen ellenszolgáltatást kapjon – más megfogalmazásban ezt a társadalmat az állam-szülő irányítja. Miként Preobrazsenszkij mondotta: „A családot a kommunista párttal kell helyettesíteni.”¹⁴ Sok más politikai rendszerhez hasonlított a szocializmus abban, hogy hangsúlyozta, a család a politikai közösség alapvető eleme, ám úgy vélem, annyiban továbbbment a legtöbbjükénél, hogy nemcsak egyszerűen családnak tekintette a társadalmat, hanem olyan családnak gondolta azt, amelyben a szülő szerepe a családra hárul. A szocialista társadalom tehát a klasszikus *zadrugára* hasonlított: a szocialista társadalmat, a kiterjedt családot, egyéni mag-családok alkották, ezek azonban betagozódtak a patriarchális tekintélyen alapuló nagyobb családi szervezetbe, ennek feje pedig a párt-apa volt.¹⁵ Az így létrejött társadalmat „zadruga-társadalomnak” nevezhetnénk.

Mint Goven és Dölling kimutatják, e zadruga-állam sajátos vonása volt, hogy mélyrehatóan átalakította a társadalmi nemi szerepeket a mag-családokban, növelvén bennük a társadalmi nemek közti egyenlőség fokát.¹⁶ Ennek az volt az oka, hogy a szocialista rendszerek olyan iparosítási programmal léptek föl, mely a tőkeshégyesség miatt (szükségképpen) a munkaező intenzív növelésén alapult: e program így szükségképpen mindenki munkaezőjét igényelte, a társadalmi nemétől függetlenül. Minden ideológiai elköteleződségnél inkább köszönhető ennek a ténynek az, hogy a szocializmus a társadalmi nemek közti egyenlőséget hangsúlyozta, illetve ennek köszönhetőek az egyenlőséget előmozdító politikai intézkedések is. Ezek közé tartoztak az anyasággal járó, illetve a gyermeknevelést szolgáló nagyvonalú kedvezmények, továbbá (kivéve Romániát 1966 után) az abortusz szabadsága, ami lehetővé tette a nők számára, hogy a korábbinál jobban ellenőrzésük alatt tartsák életüknek ezt az aspektusát.¹⁷ A női munkaező szerepe megnövekedésének az volt az egyik következménye, hogy a család-egységekben megnövekedett a nők viszonylagos hatalma, párhuzamosan azzal, hogy az állam egyes politikai intézkedései, továbbá az, hogy az állam magának sajátította ki bizonyos elosztással kapcsolatos döntéseket, aláásták a férfiak családon belül élvezett tekintélyét.

Sok szakértő külön kiemelte, hogy a nőkre immár „kétszeres”, sőt akár „háromszoros teher” nehezedik – a háztartás, az anyai tennivalók és a munkavállalás – azaz, hogy a férfiak nem vállalnak a korábbinál nagyobb szerepet az első kettőben; ennek ellenére igaz, hogy a szocializmus bizonyos mértékben a háztartási feladatokat is újraszervezte. Először is a viszonylag

alacsony nyugdíj-korhatár miatt egyre inkább a *nyugdíjasok* (s nem a háziasszonyok) feladata lett elvégezni a meg nem fizetett háztartási munkát: sorban állni élelmiszerért, foglalkozni az unokával, főzni a dolgozó gyermekeire stb.¹⁸ Azaz bizonyos fokig „geriatrízálódott” a társadalmi reprodukció. Mindazonáltal nagyrészt továbbra is a nőkre terhelődött ennek a súlya, részben mert a kérdéses föladatok női munkának számítottak, de azért is, mert a nyugdíjasok között – a nemi megoszlásnak az idősebb korcsoportra jellemző aránytalansága miatt – a nők voltak túlsúlyban. (Ezért volt az, hogy elsősorban nőket lehetett látni a sorban állók között.) Másodsor: érdekelt lévén a női munkaerő kihasználásban, a zadruga-állam a nők „hagyományos” gondoskodó és gondozó szerepei közül néhányat magára vállalt. Politikai irányelvek húzták ezt alá: Románia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága például időről-időre állásfoglalást tett közzé, elrendelvé, hogy a helyi párt-alapszervezetek segítsék elő a családok védelmét és megszilárdítását azzal, hogy jó munkafeltételeket biztosítsanak a nőknek, több közétkeztetési lehetőséget biztosítsanak, és növelik a félkész ételt, illetve a háztartási munkát megkönnyítő gépeket előállító ipar kapacitását.¹⁹ Ezek a politikai intézkedések, valamint az egészségügyi rendszer jól mutatja, hogyan igyekeztek a szocialista rendszerek magukra vállalni a gyermeknevelés, háztartás, egészségügyi ellátás és az idősgondozás olyan aspektusait, melyek más társadalmakban főleg a nők feladatai voltak.

A zadruga-állam azonban még ennél is tovább mehetett: megpróbálhatta esetleg magát a születéshez vezető utat is „államosítani”. E törekvés legszélsőségesebb formái az 1970-es és 1980-as évek Romániájának születéspárti politikai törekvéseiben nyilvánultak meg: ezekről Kligman ad részletes áttekintést, azt fejtegetve, hogy ezek a törekvések immár csupán az állam újratermelési követelményeinek teljesítésére szolgáló eszköznek tekintik a női testet. Kötelező nőgyógyászati vizsgálatok voltak hivatottak biztosítani, hogy a nők ne vessenek véget terhességüknek, és az orvosokat terhelte a felelősség a születési rátáért a körzetükben: az állam csökkentette a fizetést, ha a születési ráta a vártnál alacsonyabbnak bizonyult. Így nemcsak a nők, hanem a nőgyógyászok is a biológiai reprodukció tényezőivé váltak a szocialista Romániában.²⁰ A gyermektelenek, férfiak és nők egyaránt, „nőtlenségi”, ill. „hajadonadót” fizettek, ami további bizonyíték arra, hogy a születés nemcsak a nők ügye volt. Ceaușescu szavaival: „A magzat az egész társadalom szocialista tulajdona”.²¹ E premisszák alátámasztása végett

ő és mások is ismételten rámutattak beszédeikben arra, hogy növekszik az óvodák, napközi-otthonok száma, gyarapodnak az anyasággal járó kedvezmények, nő a családtámogatás összege.

Összegezve: a szocializmus láthatóan átalakította a háztartásban a férfi és a női szerepeket. Azt mondhatnánk, hogy felbontotta a mag-családot, a reprodukció lényeges elemeit társadalmiasította, még ha a többit illetően változatlanul hagyta is a női felelősséget, és kisajátított bizonyos atyai funkciókat és feladatokat, megváltoztatva ezzel a társadalmi nemek problémájának szemszögéből a „háztartási” és a „nyilvános” szféra közti, a XIX. századi kapitalizmusból ismert viszonyt.²² A biológiai újratermelés immár behatolt a nyilvános szférába, nem maradt meg többé a családi szféra határain belül. Ugyanakkor azonban a nyilvánosság helyett egyre inkább a családi szféra biztosította a teret büszkeségük és önérzetük kibontakoztatásához, mind a férfiak, mind a nők számára, mivel olyan jövedelemnövelő tevékenységekkel (az úgynevezett második gazdasággal) fejezték ki ellenállásukat a szocializmussal szemben, amelyekhez a család szolgált alapul.²³ A zadruga-államban élő családok struktúrája tehát alapvető szempontokból különbözött attól, ahogyan az elmúlt században a nyugati országokban általában szerveződött a háztartás és család élete.

Nemcsak újraformálódtak a nemi szerepek, hanem azt is megfigyelhetjük sok szocialista politikai törekvésben, hogy a hosszútávú cél az egész „zadruga család” fokozatos egyneműsítése volt a párt bölcs, patriarchális vezetésével.²⁴ Az volt a szándék, hogy a társadalom tagjai homogén testvériséggé forrjanak össze, mely a fölöttük álló párt-„apához” kötődik: a megkülönböztetések új készlete (jó és rossz párttagok, párttagok és nem párttagok) volt hivatva eltörölni a férfi és női megkülönböztetéshez hasonló különbségeket, miközben az az elvárás fogalmazódott meg a nőkkal szemben, hogy a férfiakhoz hasonlóan, „harcoljanak” a szocialista társadalom felépítéséért, és legyenek a szocialista munka „hősnői”.²⁵ Még ha a nők elsődleges küldetéseként is írták le az anyaságot, Ceaușescu és mások olyan hivatásként (*meserie*) mutatták azt be beszédeikben, amely „kvalifikációt” (*calificare*) kíván: ez az ipari termelés szemléletét tükröző beszédmód hozzájárult a munka „férfi” és „női” formáinak egyenlővé tételéhez.²⁶ A nők ráadásul, a társadalom minden tagjához hasonlóan, függővé váltak a paternalista államtól, védelmezőivé lettek a paternalista államnak, amely a legtöbb döntést meghozza „az egész család érdekében”. A párt által e homogénizált

népességtől elvárt függő beállítódás élénken megmutatkozik a romániai médiában az 1980-as évek folyamán: gyakran hallhattunk bennük a „határtalan háláról”, „mély nagyrabecsülésről”, amit a romániai lakosok éreznek a párt és vezetői iránt a „szülői gondoskodás” és a „kivételesen értékes kormányzás” miatt.²⁷ Horváth és Szokolczi izgalmas munkája a magyar párt aktivistáiról további bizonyítékkal szolgál arról, hogy a pártvezetők felfogása szerint a lakosság, akiért dolgoznak, gyámoltalan, gyermeki és függő – és igyekeztek még inkább ilyené tenni.²⁸

A családi szerepek szerkezetének átalakítása és e homogenizálási törekvések ellenére továbbra is határozottan társadalmi nemi szempontok érvényesültek a szocialista család hatalmi struktúrájában és a tágabb értelemben vett munkamegosztásban. Mint a szocialista család bölcs atyjáról alkotott kép alapján sejthető, az államapparátus erőteljesen férfias jellegű volt. A szocializmus kulcsfontosságú szektorait – magát a bürokráciát, a nehézipart, a hadsereget és az elnyomóapparátust –, különösen a csúcson, csaknem teljesen férfiak uralták, és ilyenként is jelentek meg a társadalom előtt. Az állami bürokráciában a nők túlnyomóan irodai dolgozók és titkárnők voltak (mint gyakorlatilag mindenütt). Csakugyan kerültek nők politikai tisztségekbe, ám általában alsóbb szinteken, kifejezetten nőinek tekintett területeken: az oktatásban, az egészségügyben és a kultúrában.²⁹ Noha ezeket a „női” szerepeket kivette az állam a nők kezéből a mag-családok szintjén, a zadruga-államban érvényesülő szélesebb munkamegosztáson belül azonban továbbra is nők látták el az ezekhez a szerepekhez kapcsolódó feladatokat.

A munkaerő összetételében is a társadalmi nemi szempontok hasonló érvényesülését figyelhetjük meg. Románia iparában például 42% volt a női munkaerő aránya, de a textilmunkások között ez az arány 80% volt, míg az elektronikai iparban dolgozóknak 50%, a gépgyártásban dolgozókéknak pedig 30%-a volt nő; a fehérgalléros foglalkozást űzők között a női alkalmazottak a tudományban foglalkoztatottak 43%-át tették ki, de a kultúra, a nevelés és a művészetek „nőiesebbnek” tartott területein 65%, az egészségügyi dolgozók között pedig 75% volt az arányuk.³⁰ Általában a szocialista rendszerekhez hasonlóan, a romániai rendszer is a nehézipari termelés kultuszát éltette, s hős munkásait túlnyomóan férfiaként jelenítette meg, míg a mezőgazdasági termelést és a fogyasztáshoz kötődő tevékenységeket, beleértve a szolgáltatásokat is, általában nők végezték, és jelképes megjelenítésük is ezt sugallta. (Annnyira az előbbi kultuszának bűvkörében éltek ezek a terme-

lés-orientált rendszerek, hogy minden lehetőséget biztosítottak a nehézipari tevékenységek ábrázolására.)³¹

Túl azon, hogy továbbra is masszívan érvényesülnek társadalmi nemi szempontok a hatalmi struktúrában és a társadalmi munkamegosztásban, mintha a '80-as évektől kezdve (ha nem korábban) megindult volna egyfajta refeminizálódás a gondozásban. Ez az egyes kelet-európai országokban más és más indokból következett be. Magyarországon például, mint Gal tudósít róla, a párt politikai célja volt egyre inkább kiszorítani a női munkaerőt, és visszaterelni a háztartásba, a gyermek- és idősgondozás hatalmas költségeinek csökkentése végett.³² A „második gazdaság” térhódítása tovább erősítette a „hagyományos” társadalmi nemi normákat: a férfiak számítottak az elsődleges jövedelemtermelőknek, míg a nők kiegészítő munkát végeztek.³³ Romániában részben ezek a költségekkel kapcsolatos megfontolások voltak e folyamat mozgatói, de a közvetlenebb lökést az állam szünetpárti törekvései jelentették, melyeknek nagyon vegyes volt az üzenetük a nők szerepét illetően.³⁴ A pártirodalom egyfelől olyannak ábrázolta a nőt, mint aki mindent megcsinál, amit a férfi: tervet teljesít, problémát old meg, politikai vezető lesz belőle, dinamikus eleme a romániai szocializmusnak. Másfelől viszont, és a „magzatra mint társadalmi tulajdonra” vonatkozó kijelentések ellenére, a sajtó azt hangsúlyozta, hogy az anyaság a nők sajátos feladata és kiváltsága. Számtalan újságcikk dicsőítette a nők nemes küldetését a gyermeknevelésben, külön kiemelvén, hogy ők örködnék a nemzet jövőjén. Egyesek abból a tényből eredeztették az anya-gyermek kötelék erejét, hogy az anyák otthon maradnak háztartást vezetni és gyermeket nevelni, míg az apák dolgoznak és katonáskodnak (ez a leírás rendkívül kevés családra volt érvényes, tekintettel arra, hogy a munkaerő 40%-át a női munkaerő tette ki).³⁵

Mint sejthetjük, e megnyilatkozásoknak a szélesebb munkamegosztásban is megvoltak a következményei. 1973-ban például a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága elrendelte, hogy a vállalatok teremtsenek jó munkakörülményeket a nők számára azért, hogy azok több időt szentelheszenek a gyermeknevelésnek, s a következő intézkedéseket javasolta meghozni: az otthoni munkavégzés biztosítását, négyórás műszakok és négyórás rész munkaidős státuszok kialakítását a női foglalkoztatottak számára, továbbá a többgyermekes anyák korai nyugdíjazását. A határozat hangsúlyozta továbbá, hogy mivel a nők meghatározott fajta munkákra jobban alkalma-

sak – azokra tudniillik, amelyekhez csekély fizikai erő szükséges, vagyis az elektronikai, optikai, vegyipari, élelmiszeripari, kereskedelmi stb. tevékenységekre –, ezért a Párt ki fogja alakítani azoknak a munkáknak a *nómenklatúráját* (speciális listáját), amelyek tekintetében a nők elsődleges prioritást élveznek.³⁶ Így az anyaság nevében tovább intézményesült bizonyos munkák elnöiesedése.

Mivel – bár nem lehetett fogamzásgátlási eszközökhöz hozzájutni, és szigorú büntetés járt az abortuszért – továbbra is stagnált a születési ráta, a '80-as évek folyamán az addigiaknál sürgetőbben fogalmazódtak meg Romániában üzenetek a nőket, illetve a gyermekvállalást illetően. A pártdokumentumok arról beszéltek immár, hogy a Párt támogatja „a román nép legszebb hagyományait: az anyaságot, azt, hogy sok gyermek születessen, és sok gyermeket neveljenek a családok”.³⁷ A nagycsaládok ezen új „román hagyományának” igazolására olyan újságcikkek jelentek meg, mint a Párt napilapjában közölt hosszú interjú két közismert történésszel a következő címmel: „Sokgyermekes otthon: a jó állampolgár felelőssége a nemzet jövőjéért”.³⁸ Az interjúban két szak tudós azt a történeti kutatási eredményt fejtegette, amely szerint Romániának a kezdetek, vagyis évezredek óta a család mint egység az elsődleges sejtje, hagyományainak letéteményese és haladásának záloga. Egyikük megállapította, elképesztő módon igazolva a patriarchátust, hogy „a férfi csak családalapítással nyeri el igazi identitását”.³⁹ A történészek szerint a nagycsaládoknak köszönhető, hogy a románság évszázados harcai és a hódítások ellenére fennmaradt: a nagy népességszám miatt jöhettek létre a védekezésre berendezkedő középkori román államok. Egyszóval: a sokgyermekes család a román történeti kontinuitás egyik alapvető aspektusa a dákok kora, vagyis több mint két ezredév óta.⁴⁰ Itt láthatjuk, miképp fonódott össze, pontosan a nők „tápláló” természete kapcsán, Ceaușescu szocialista nemzetről vallott felfogása az etnonemzet elképzelésével.

Bár a romániai születéspártiság szélsőséges volt, a benne megnyilvánuló tendenciák mindazonáltal másutt is nyilvánvalóak voltak Kelet-Európában: a reprodukció társadalmiasítása és a patriarchális családi normákat újra megerősítő különböző tényezők közötti feszültség, illetve a továbbra is erőteljesen érvényesülő társadalmi nemi szempontok a hatalom és a munkaerő területén. A szocializmus e vonásainak vannak bizonyos következményei a társadalmi nem és a nemzet tekintetében a poszt szocialista korszakban is. Ezek közül a legfontosabb az, hogy mivel a zadruga-állam erőteljesen érez-

tette befolyását a nők táplálói szerepkörében, ezért a szocializmus és a nők egyaránt vádolhatók lettek azzal, hogy egyszerre lerombolták az etnonemzetet, a nemzeti karaktert, és a „hagyományos” nemzeti értékeket. A posztoszocialista korszak nacionalista politikája így arra irányítja a figyelmet, hogy a nőket újra visszavezesse „tulajdonképpen” tápláló szerepkörükhöz, visszafoglalva azt a rosszul anyáskodó államtól, hogy így orvosolja a nemzeten esett sérülést. Ha végigtekintjük az abortuszvitát Lengyelországban, Magyarországon és Horvátországban (ezt az utolsó szakaszban tárgyaljuk), látjuk, hogy valójában ez a nők szocializmusban megszerzett pozíciói ellen intézett támadások iránya.

A nacionalizmus és a nemi szempont a szocializmusban: romániai példák

Az, hogy a rendszer a „szocialista nemzet” építését hangsúlyozta, nem jelentette az etnikai értelemben vett nemzet-fogalom teljes eltörlését. Ez különösen igaz volt Romániában, ahol a pártvezetők másutt nem látott mértékben maguk is az (etno)nacionalista felfogást képviselték.⁴¹ Ennek formáit tanulmányozva még világosabban látjuk, mennyire mélyreható volt a zadruga-állam patriarchátusa, még úgyis, hogy meggyengítette a férfiak hatalmát a mag-háztartásokban, és hatalmat adott a nőknek.

A nemzet mint hagyomány

Két évszázada vagy még régebb óta a nemzeti eszme áll a román politika középpontjában. Ez Románia területi határaival, vagyis azzal kapcsolatos rögeszme, hogy területi értelemben véve hol ér véget a „nemzet”. Románia osztozik ebben a rögeszmében más kelet-európai (illetve a világ más tájain is honos) etnonacionalizmusokkal. Romániának csaknem minden határa problematikus, de különösen ilyen a nyugati, a Magyarország felőli, mivel sok magyar vitatja Románia fennhatóságát a soknemzetiségű Erdély fölött: mindkét oldal „bizonyítékok” arzenálját vonultatja föl jogosultságának igazolására.⁴² A román „bizonyítékok” döntő részét az etnográfiai és a folk-lórból, illetve a történettudományból és a régészetből merített érvek jelentik. Az előbbieket a román paraszti hagyomány töretlenségére mutatnak rá, az utóbbiak pedig azt mutatják ki, hogy időtlen idők óta folyamatos a román jelenlét a területen.⁴³ Mindkét fajta érvnek az szolgál alátámasztásául, hogy

vannak régiók, melyekben „még mindig él” a tradíció, ahol például a parasz-
tok még olyan öltözékben járnak-kelnek, amelyet Traianus oszlopán látha-
tunk, s olyan karácsonyi énekeket énekelnek, melyekben az antikvitásban
főljegyzett eseményekről esik szó.⁴⁴ Ennek az „élő hagyománynak” par
excellence régiója az Észak-erdélyi Máramaros (Maramureș). „Tradíciója”
és szélesebb értelemben vett nemzeti retorikája összefonódik a társadalmi
nem szempontjaival.

Hivatalos nézőpontból – a Ceaușescu-rendszer hagyományával kap-
csolatos beszédmódjában, és abban, ahogyan az általa feltalált tradíciókat
kezelte – a hagyományban nem mutatkoztak társadalmi nemi szempont-
ok: egyaránt volt férfi és női. De miként Kligman máramarosi kutatásai
kimutatták, ténylegesen a tradíció elnőiesedése következett be.⁴⁵ Részben
annak a következménye ez, hogy a rendszer beruházási törekvései miatt
az addig a mezőgazdaságban dolgozó máramarosi férfiak egyre inkább az
iparban találtak munkát, vagy mint szezonális munkásokra egyre inkább
jellemzőjük lett a migráció, s így nagyrészt a nőkre maradt a paraszti-
mezőgazdasági munka.⁴⁶ Ezért szükségképpen a nők voltak azok, akik
a „hagyományos” kenyérkeresetet képviselték, hiszen ők maradtak ott-
hon, azok között a körülmények között, ahonnan az állam politikai
törekvései kizárták a gazdasági „modernséget”. Másfelől pedig éppen
amiatt, hogy az állam marginalizálta Máramarost, a terület egyre inkább
ellenállási góccá is vált a politikai központtal szemben. A helyi hagy-
omány makacs továbbélése a régió ellenállásának jelévé vált, és olyan iden-
titást hozott létre, amely különbözött a rendszer Romániáról mint „sok-
oldalúan fejlett” iparosodó társadalomról alkotott képétől. Azzal, hogy
életük középpontjában az életciklusokhoz tartozó szertartások álltak,
illetve fogyasztási stílusukkal (a „hagyományos” ruházkodással, ételkészíté-
ssel, házdíszítéssel stb.) inkább a nők termelték újra az ellenállásnak ezt
a helyi jellegzetességét, mint a férfiak. Kligman megfogalmazása szerint:
„Ma a nők a tradíció, a családjuk, falvaik és az állam tradíciójának gyakor-
lati őrizői.”⁴⁷ Az általa közölt adatok megmutatják, hogy Ceaușescu Ro-
mániájában az ipari bérmunka értelmében vett modernséget a férfiak
teremtették és alakították, a „hagyományt” pedig a nők.⁴⁸ Ez az elnőiese-
dett tradíció természetesen döntő Romániának az e terület fölötti hata-
lomra formált igényei szempontjából.

A nemzet és az apai ági leszármazás

A Ceaușescu-időkből származó nacionalista szövegeken is kimutatható a társadalmi nemű szempont érvényesülése a „nemzet” és a „hagyomány” felfogásában, de az imént tárgyalttól eléggé eltérő módokon. A máramarosi parasztság a román nemzeti identitásnak csak egy részét öntötte szilárd formába (természetesen igen fontos részét, hiszen ez tette Erdélyt „románná” azzal, hogy a terület népi szokásai rendkívül hosszú időkre nyúlnak vissza) – ennek az identitásnak más részei a nemzeti történetírás eredményein alapulnak.⁴⁹ Nemcsak Ceaușescu beszédei, hanem például mindenfajta újságcikk is tartalmazott hosszú utalásokat a román történelemre. Ezek csaknem mindig férfi hősök végtelen soraként ábrázolták a történelmet; úgy bukkantak föl sorban egymás után, mintha rendre egyik nemzette volna a másikat, s ez olyan képet alakított ki a nemzetről, mintha annak az időben mélyen visszanyúló apaági leszármazás adná alapját. Az alábbiakban egy ilyen szöveg részleteit közöljük; angolul jelent meg, *Great Figures in the History of Romanian Genius* [A román szellem történetének nagy alakjai] címmel⁵⁰:

Ha egy román, de különösen ha egy külföldi, ahhoz a képhez igazodva fogna hozzá a román szellem története nagy alakjainak tanulmányozásához, amelyet Carlyle alakított ki a „hősről”, a „génuszokról” és a „történelem nagy formálóiról”, akkor lehet, hogy nem értené pontosan, milyen módon is formálódott ki a román szellem történelme ... Az jellemző ezekre az alakokra, hogy a nyugatiaknál sokkal inkább általános, kollektív vonásokat öltenek, és rendre a „történelem”, a „hagyomány” és a „folklor” elemeivé válnak. Ezért, hogy válaszra találjanak a nép lelkében, ezért, hogy a román nép egyre nagyobb és nagyobb szelete érzi magáénak őket. A románokból hiányzik a nagy személyiségek énközpontú fölfogása. A hősök csak azután válnak „nagyokká”, hogy a közösség megváltotta, visszaszerezte őket a maga számára. ...

A dél-kelet-európai térség egyik legkorábbi alakja Neagoe Basarab fejedelem, a bizánci és a római szellemiség szintézisét testesíti meg, kettős jellegzetességet mutató kulturális és építészeti műve miatt: az ő nevéhez fűződik egyrészt a *Neagoe Basarab fejedelem tanításai fia, Teodosie számára*, másfelől a Curtea de Argeș-ben épített templom, a XVI. századi nagyszabású építészeti emlék. A *Tanítások*, mely egyidős Machiavelli művével, közelebbről a politikai és gyakorlati bölcsesség kézikönyve, etikai gondolkodással, harcművészettel és pedagógiával foglalkozik. A román politikai szellem eljutott arra a szintre, hogy elméleti módon, kikristályosodott formában és világos szerkezettel mutatkoz-

zék meg. Döntő előrelépést jelentett a mű, mégpedig a „machiavellizmussal” ellentétes póluson, a kormányzás művészete, a fejedelem és alattvalói és az erkölcsi alapelvek problémakörében. A kereszténységtől áthatva ... a román szellem mindig elvetette a cinizmust és a politikai erkölcstelenséget.

Két, XV., illetve XVI. századi, mindenkifelett politikai alak testesítette meg és fejezte ki emlékezetre méltó módon – ez mára a hagyomány részévé vált – a függetlenség szellemét és az ellenállást az idegen agresszióval, a hódítókkal szemben. Sohasem szabad elfelejtenünk, ez az erős patriotizmus az a jellegzetesség, amely mély nyomot hagyott a román nemzeti szellem egész történetében, s töretlen jelenlétét megfigyelhetjük benne.

A győztes csaták és az elszenvedett katonai vereségek, a fellegrárok és templomok alapítása, feudális, de mégis szüntelen kulturális aktivitása miatt Nagy István [Ștefan cel Mare], Moldávia fejedelme, a legendákban, a folklórban, a román nép nagy tradíciójában mindig jelenlevő nagy személyiséget jelképezi. Uralkodásának vége Moldávia független politikai életének végét jelentette. ... Tevékenysége az európai ellenállás történetének is része a török hódítással szemben. Sok igazság van abban a tételben, hogy a Kelet- és Dél-Kelet-Európában élő népek által vállalt háború a hódítás sok hullámától védte meg a Nyugatot. A történelem fényében nézve, a román szellem büszkesége joggal táplálkozhat az elhivatottságból, illetve a bátorság és az áldozat szükségességének érzéséből, mivel a nép a hódítások és vándorlások Közép-Európától Konsztinápolyig terjedő területén élt.

Vitéz Mihály [Mihai Viteazul] olyan eposzba illő alak ..., aki jóval messzebbre látott, mint korának történelmi feltételei között elvárható volt. Ellenállása a törökökkel szemben – ezt emlékezetes dátum jelzi, a Călugereniben megívott csatái (1595), melyben eposzi körülmények között győzött – merész kísérlet a három román tartomány (Walachia, Moldávia és Erdély) egyetlen uralom alatt történő egyesítésére. Az egyesítést sikeresen – bár időlegesen – végbevitte egy villámhadjáratral, valamint politikai helyzetfelismerő képességének köszönhetően, és noha a siker rövid életű volt, kisugárzott a románok egész nemzeti történelmére. A román nép egységének, közös eredetének és nyelvének tudata így ... először lett valósággá. Történelmi ténnyé vált a szellemi hagyomány. Vitéz Mihály halálával – alkalmi szövetségesei gyilkolták meg gyalázatosan – a román szellem még egy állandó történelmi vonását példázza és erősíti meg: az áldozat értékét és jelentőségét, a magasztos vagy közös ügy győzelméért vállalt végső áldozatát. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tény,

hogy a román népköltészet páratlan darabjai ... a vállalt és teremtő halálnak ugyanazt az *ethos*át fejezik ki: azét a halálét, mely az egyén sorsának és az elleneségek erők természetes összjátékának eredménye.

A román nép egész történelme során ugyanilyen szimbolikus értékű tetteket hívott életre a társadalmi és a nemzeti tudat. Amikor az erdélyi társadalmi és nemzeti elnyomás körülményei miatt a XVIII. század végén, 1784-ben kitört a Horea, Cloșca és Crișan vezette nagy parasztfelkelés, a három nemzeti hős kivégzése még egy alapkövet jelentett, melyen a román szellem épülete emelkedhetett. Ezt az alapkövet a spontán, „névtelen” hősök fektették le, az elnyomott nép tömegeinek valódi képviselői. A román szellem ilyen népi, feudalizmus elleni kitörésekkel időről-időre, rendkívül kedvezőtlen körülmények között, kifejezte méltóságát, az igazságosabb és jobb, virágzóbb élet vágyát. A szolgaság ellen vívott nemzeti és társadalmi harcainak köszönhetően a nép tudatára ébredt szabadságának, nemzeti és emberi jogainak, és követelte az elnyomás és a társadalmi megkülönböztetés megszüntetését. ...

Az 1821-ben kitört, Tudor Vladimirescu vezette nyíltan nemzeti [és] anti-feudális felkelés ... újraélesztette a társadalmi és nemzeti igényeket, etikai tudatot ébresztett, melyre újra a lázadás vezetőjének végső áldozata ütötte pecsétjét. Tudor Vladimirescunak is meg kellett halnia, gyilkosságnak kellett áldozatul esnie, elődeihez és sorstársaihoz hasonlóan, akik mind kollektív áldozatot hoztak.

Az 1848-ban, minden Román Fejedelemségben lejátszódott, nagy nemzeti és társadalmi lelkesedéssel kísért forradalom a burzsoá demokratikus szellem első kifejeződése. Ezt Nicolae Bălcescu világos elképzelése határozta meg elsődlegesen, a rendkívül széles, európai tájékozódású, kiemelkedő ideológusé és történészé. ... Nicolae Bălcescu lelkesedésével, radikális demokrata tudatával és teljes odaadásával szolgálta az ügyet. A modern demokratikus román politikai szellem benne találta meg az első eszményi, példaszzerű alakját. ...

Mihai Eminescu, a nemzeti költő alakja ugyanolyan formáló erővel rendelkezik, szellemileg ugyanolyan jelentős, mint bárki másé, aki akár társadalmi, akár politikai tekintetben előbbre vitte a román történelmi tudat ügyét. Eminescu rendkívül erőteljesen kifejezte a románok nemzeti tudatát, igazi távlatot adott a román költészetnek is, románok millióinak szívébe és elméjébe véste bele a „költő” és a „lángelme” képmását, így szembesítvén őket a nagy Művészettel, a Költészettel. E kiemelkedő alaknak köszönhetően nem csupán gazdagodott a román szellem, hanem egyetemessé vált, finomodott és letisztult. ...

A román kultúra és szellem eddig megemlíttett kiemelkedő alakjaival csak rövid válogatást adtunk a rendkívül sok személyiségből, akik nevét dicsőségesen visszhangozza a román nép régebbi vagy újabb történelme.

A román nép nagy humanista tradíciójába, a Romániában végbement történelmi forradalmi átalakulások szövetébe illeszkedve, Nicolae Ceaușescu kiemelkedő személyisége – a modern, független, teljesen szuverén szocialista ország rendkívüli küzdelmekre képes lényegibb valóságában – a román szellem legmagasabb törekvéseit fejezi ki.⁵¹

A szöveg, mint fentebb utaltam rá, olyan hősök, az időben messze visszanyúló, az apaági leszármazással jellemezhető sorának tekintette Romániát, ahová azok kerültek be, akik „példaértékű” életet éltek. Életrajzaik rendre a hősiességet és a győzelmet hangsúlyozzák, továbbá az áldozattá válást és az áldozatvállalást: mindebben mint egyének osztoznak az őket egyesítő nemzettel, „Romániával”. Ez a váltás olyan nemzeti ént konstruál, melynek inkább vannak kollektív, mint egyéni érdekei: „kollektív individuumként”⁵² konstruálja meg a nemzetet. Ez a kollektív individuum entitásként cselekszik: megcsinál dolgokat, harcol szabadságáért, kinyilvánítja méltóságát, kiveszi részét a világ kultúrájából, jogosan büszkélkedik, elveti a cinizmust stb. Az ilyen kollektív individuum általában birtokol is: van kultúrája, körülhatárolt területe, és jelleme vagy szelleme.⁵³ Az itt bemutatott kollektív individuumot mintha javarészt „fiak” alkotnák (olykor apjukkal), kiteljesedését pedig Ceaușescu személye jelenti, akit általában „a nemzet legszeretettebb fiaként” volt szokás emlegetni. Azzal, hogy a szemelvény tökéletesen hallgat a női „*génuszokról*”, ékesszólóan a férfiaknak tulajdonítja a dinamikus, aktív, hősi princípiumot. (A szocialista korszak iskolai tankönyveiben alkalmasint megmutatkozott bizonyos erőfeszítés a példászerű nő megtalálására, de ők ritkán bukkannak föl Ceaușescu beszédeiben vagy cikkeiben, a nagy példányszámú sajtótermékekben, kivéve a női publikációkat).⁵⁴

Ebben nincs semmi különösebben szokatlan. Mint George Mosse megmutatta, a nacionalizmusnak túlnyomóan valamifajta társadalmi szerepet sugalló férfiúi jelleg a kötőanyaga.⁵⁵ Különös fajta leszármazást sugall azonban, olyat, amelyik anélkül reprodukálódik, hogy folytonosságához szükség volna nőkre, vagy akár csak a szexre is. Ebben a szemelvényben elsődlegesen a nemzeti szellemre esik a hangsúly, illetve arra, hogy a (férfiak alkotta) kultúra segítségével vagy férfiak teremtő halálával reprodukálódik;

vagyis lehetséges, hogy az evilágban az asszonyok teremtik az életet, ám a nemzeti folytonossághoz alapvetőbb a nemzet örök élete, ezt pedig a kultúra, a hősi tettek és a szellemi minőségek alkotják, vagyis a férfiak birodalma.⁵⁶ Az áldozatvállalás és a teremtő halál témája, mellyel az első szemelvényben találkozhatunk, áthatja (hogy más nacionalizmusokról ne beszéljünk) mind a román történetírást, mind a fontos román népmeséket.

Fontos párhuzamok mutathatók ki a kollektív román nemzet e felfogása, amely szerint az női közreműködés nélkül reprodukálódik, és a bibliai teremtéstörténet között, amelyben Carole Pateman a patriarchális polgári társadalom modelljeinek eredetmítoszt látja (vagyis azt a mítoszt, amelyik a polgárság értelmében vett „nemzet” gyökerét alkotja). Ádám – a zadrugaállamhoz és a románok névadó őseihez hasonlóan – anya és apa is: a magában véve teljes férfi teremtőképességét reprezentálja; Éva végső soron belőle származik. A női teremtőképességet így „férfiak ragadták magukhoz és sajátították ki abban az értelemben, hogy ők képesek *politikai teremtésre*, arra, hogy a politikai rend új formáját kezdeményezzék.”⁵⁷ Ezek a párhuzamok patriarchális szemléletre utalnak, ami az etnonacionális és a polgári nemzetfölfogás mögött egyaránt meghúzódik; olyan kollektív entitásokat sejtetnek, melyeket férfiak hősi tettei és áldozataik táplálnak, melyek megszületésénél ezek bábáskodnak.

A nemzet mint szerető/kedves

Az effajta történetíráásra jellemző ábrázolás, amelyik az apai ági leszármazást tartja szem előtt, valami többet tesz annál, mint hogy egyszerűen megalkotja a nemzetet. Biztosítja tudniillik a megalkotásához szükséges érzelmeket is, és ebben a tekintetben kapcsolódik össze a nemzeti kultúra olyan más elemeivel, mint a költészet és a művészet. E kérdéskör kifejtésében Connell fölvetését követem, amely szerint minden, a társadalmi nemi rendszereket szabályozó rendszernek lényegi eleme a kathexis-struktúra, vagyis az, hogy a társadalmi nemi szerepek mintáit követve rajzolódnak ki az érzelmi kötődések.⁵⁸ Úgy tekintem, hogy ez kulcsot kínál egy olyan problémához, amelyet szerintem eddig nem tárgyalt meggyőzően a nacionalizmus-irodalom; jelesül ahhoz, hogyan válik érzelmetlítetté a nemzeti érzés? Hogyan kezdi magát valamilyen nemzethez tartozónak tekinteni a szubjektum?⁵⁹

Hadd világítsam meg mondandómat egy következő szemelvénnel (mostantól erre mint „2. szemelvényre” fogok utalni, míg a főtebbi legyen az „1. szemelvény”). A szemelvény a román költő és író Ion Lăncrăjan *Szónoklat Erdélyről* c. könyvből származik.⁶⁰ A főtebbivel ellentétben, ez a szöveg nem a nemzetközi közönségnek készült, hanem a hazainak. Románia és a románság önmeghatározását nyújtja, implicit módon Magyarországgal, illetve a magyarokkal szemben. Kontextusát a növekvő feszültség adta Románia és Magyarország között: a feszültség nyilvánvalóan jelen volt végig a '80-as évek folyamán a történészek műveiben, s ez valószínűleg összefüggött a Ceaușescu-, illetve a Kádár-rendszer egyre nagyobb stratégiai különbségével: az egyik ugyanis a mind nagyobb elnyomás, míg a másik a piaci erők egyre meghatározóbb szerepe felé haladt.⁶¹ E feszültség kísérő jelensége (román oldalról) a „Románia” eszméjéhez és Erdély vitatott földjéhez való nagyobb kötődés kinyilvánítása volt.⁶² Mindkét téma fölbukkan a 2. szemelvényben:

*A hazafiság: létszükséglet
Egyetlen szeretet*

Gyerekként úgy gondolod, hogy a világ a szülőház küszöbén kezdődik és végződik, a város vagy falu végével, ahol megláttad a világot, a láthatárral, amely először korlátozta pillantásod. Serdülőként úgy gondolod, hogy az első szerelmed az egyetlen igaz és nagy, amellyel összehasonlítva elsápadnak az égen a csillagok és vízeken a tavirózsák, és minden, ami élő és halandó, mert, véled akkor, csak ez a szerelmed, amely körül minden, a föld és a víz is forog, és nem halandó. A dolgok utóbb megváltoznak, kiegészülnek és összefonódnak, a világ nagyobbak és átfogóbbnak bizonyul, és a szerelmek végtelen sora jön. A semmiből, észrevétlenül mégis mindenek fölé emelkedik az egyetlen és ki nem hunyó szeretet⁶³ – a hazaszeretet, szeretet az országod {*patria*}, a szülőfölded és a néped {*neam*}⁶⁴ iránt, melyből származol. Ez az átfogó és lenyűgöző szeretet egyszerre nő fejlődésszel és tisztánlátással, egyszerre bontakozik ki a fényben, a világban a világ felé, összefonódva és társulva első szerelmeddel – és mind a többivel –, mert csak azok tudják szeretni hazájukat és népüket, akik képesek a szerelemre. Csupán a jók és nagylelkűek, akik ismerik a szó súlyát és az odaadás megrendülését, képesek felemelkedni e mély és erős érzelem magasába.

A múltba tekintve azt látni, hogy a román nép legjelentősebb fiai, a legfelvilágosultabbak és a legtehetségesebbek, a legjobbak és a legigazabbak, a legbe-

csületesebbek, a legőszintébbek és a legbátrabbak átélték ezen érzés tüzét. Fenntartások nélkül átadták magukat ezen érzelmenek, valójában az országnak és népnek szentelték magukat, melyből származnak. Eminescu⁶⁵ élete és munkássága például nem fogható fel e szent szeretet és odaadás nélkül. E szeretet, melyet géniusza tisztított meg egyszer s mindenkorra, felemelte őt az örökkévalóság halhatatlan fényébe, és a maga fényében porladt szét; tette ezt bármiféle bizonytalankodás nélkül, anélkül, hogy ezért valahonnan gondoskodásra vagy fizetésre számíthatott volna, mindent úgy cselekedvén meg, mintha megtörténte eleve elrendelés lett volna avégett, hogy országunk, Románia, ősi nyelvünk és kultúránk teljességében új és mélyebb öntudatra leljen. A pátosz, amely a nagy költő életét végigkísérte – ő maga járta be a románok lakta tájakat, hogy hallja beszédüket, megismerje vágyaikat és legendáikat – nagy és felbecsülhetetlen munkája, minden, amit e kiváló férfi írt és tett, e nagy és megrendítő szeretet jegyében történt, mert oly mély volt lángolása, oly tiszta, biztos és teljes, hogy az ő példamutató és egyedi esetében a dolgok drámai, ha nem egyenesen tragikus fordulatot vettek, és e lángoló szeretet végül halhatatlan lánggá változott.

Ugyanezek mondhatóak el Bălcescu, Iorga és Sadoveanu esetében is.⁶⁶ Közülük Bălcescu az, aki nem hasonlítható össze senki mással, csak Eminescuval, mert őt is ugyanez a lobogás emésztette, és mert ő mindenek fölé, az elégedettség és hírnév fölé helyezte a hazája és népe szeretetét: e hazában szeretett volna meghalni, ám oda sohasem tért vissza, hanem az idegenség magányában pusztult el, ily módon válva halhatatlanná. A másik két férfiú, Iorga és Sadoveanu, kevésbé tűnnek legendásnak, mivel időben közelebb vannak hozzáink. De az életüket végigkísérő pátosz ihletője ugyancsak a haza és nép szeretete; mindketten a hazát és népet szolgálták, a maguk természete szerint ...

E jelentős férfiak és még oly sokak példáján kívül nem szabad megfedkezünk a nép férfianak örökké élő és mindig csorbítatlan példájáról, magának a népnek a példájáról, hisz a nép volt mindennek az atya és tanítója, ő mászta meg, vérezve és fogait csikorgatva, a századok „golgotáit”, annyira bízván a saját csillagában, akkora lélekjelenléttel, erővel, szépséggel, érzékenységgel, intelligenciával, akarattal, szeretettel és vággyal rendelkezvén, hogy a végén mindent ő uralt — győzedelmeskedett az ellenségesség, a függőség és a leigázottság századain, hiszen ő maga is az volt, ami a legjelentősebb férfiai: a megrendítő, mély és tiszta szeretet népe, melynek segítségével kilépett a világba, szeretet, melynek „láncával” volt és van összekötve a világgal. Ez is nagy jelentőségű adott-

ság, a legértékesebb jellegzetességek közül való, mert ez a mi szeretetünk összehozódott más népek iránti tisztelettel és értékeléssel, az élet és szabadság tiszteletével és megbecsülésével, ily módon tett szert maradandó visszhangra és értékre.

Minden szeretet felemel és megtisztít, de az országod, szülőfölded és népéd szeretete egyszerre más értelmet is ad a dolgoknak, hiszen a beteljesülés szintjére emeli föl őket, a tegnapi gyerekből vakmerő és józan férfit teremtve, a serdülőt hőssé változtatva, ahogyan mindig történt, ahogyan ezentúl mindig történni fog, ahogyan történnie kell.

Románia – a világ szeme

Románia az én szülőhazám, az álmaim országa, vágyaim országa, melyet a nem túl távoli jövőben „Dacia Felix”-ként szeretnék szólítani – egy olyan jövőben, mely után a mieink ősidők óta mind sóvárogtak, mert az álmod nem veheti el senki. Megcsalva vagy megbélyegezve, de gondolataidtól és álmaidtól nem tud senki megfosztani, Románia az én ősi hazám, régi furulyanóta és a viruló szántóföld szelíd suttogása ... este a pásztor tilinkójának csaknem elfelejtett és távoli csilingelése vidítja föl a hegyoldalt – az az ország ez, melynek lánynéve van, melybe heves férfi heves lelke szorult.

Románia az az ország, amely izzadsággal és könnyekkel – s gyakran, túlságosan is gyakran vérrel – fizetett hányattatott történelme egész napjaiért és éveiért; az az ország, amelyen keresztül rendre tűz- és füst hullámok csaptak át, az, mely mindig saját talajában talált rá önmagára, a hegyek forrásaiban, a tisztások csendjében, szebbnél szebb tájainak körülutazásában, az egyenes és becsületes ítéletében, melynek köszönhetően senki sem tud félrelökni vagy megsemmisíteni téged, ha harcod és munkád egygé forrasztott a talajjal, melyen jársz!...

Románia az az ország, melynek határai a nap alakját rajzolják ki: „*dodoleață*” (gömbölyded), ahogyan költőnk, a felejthetetlen Blaga mondaná; oly sok szépséggel rendelkező ország, oly gazdag és jó, oly bőkezű és bizakodó, oly tehetséges, oly bőséggel megáldott – nem is tudod szavakba önteni, nem tudod lefesteni az ő igazi és sugárzó ragyogásában, mert valami mindig kicsúszik a kezedből: egy haldokló falevél, egy virág, amely épp most nyitja tölcserét az ég felé, a hegyi vihar dörgése vagy a tenger végtelen nyugalma, az alkonyati mező mély, alig észrevehető és alig érezhető lélegzete, a Kárpátok békés fennsíkjainak éneke, a pacsirta ezüst trillája, vagy a föld tudatlan dobogása, mellyel a szántóföldről megfélemlített fűj emelkedik fel!

Románia felejthetetlen férfiak hazája, Bălcescu, Horea és Iancu hazája, Mihai cel Viteaz és Ștefan cel Mare hazája, a Basarabok hazája, Gelu és a Mușatinok⁶⁷ hazája, az ország, mely soha nem hagyta magát meghódítani még, mely nehéz helyzetben – és hányszor nem adódott ilyen! – hallgatott és tűrt, fájdalmit dojnákba, elégedetlenségét pedig zord szólásokba öntötte. Balladái és legendái segítségével építette fel saját mítoszait, várt és kitartott, csorbítatlanul őrizve egy régi és csaknem ismeretlen, megfogalmazatlan gondolatot – egy szent szabadság és boldogság álmot!...

Románia szorgos és nagy, rendkívül nagy képességekkel, a legváratlanabb és legkülönfélébb hajlamokkal megáldott ország, és még ha gyakran szomorú volt is a rég-, vagy a közelmúltban, ennek az az oka, hogy szorgalma gyümölcseit a szokásos, aljas ravaszkodással, közvetlenül vagy kerülő utakon elvették tőle, és neki sokszor nem maradt más csak a könnyek, a sírás – ezért rakott fészket valahol lényeglegmelyén a melankólia egy alig megfeyjthető hulláma.

[Románia a fény és a boldogság hazája, azé a Kárpátok alóli fényné, amely behatolt és mindenkorra ottmaradt Grigorescu festményein, Luchian és Andreescu vásznain. A fényé, amelyet Brâncuși emelt a végtelenségéig, a régi zománcké, az énekek keletkezéséé, egy komplex és mély optimizmusé, amelyben feloldódtak és szakadatlanul oldódnak fel a legforróbb törekvések.

Románia a legigazabb hajlíthatatlanság országa, olyan ország, mely egy mélyreható megújulási folyamatba kapcsolódott bele, olyan ország, melyet a gépek férfias, erőteljes és erősödő zúgása tölt be egyik sarkától a másikig; olyan ország, mely új, értékesebb ékszereket tesz hozzá a régiekhez, amely a vizek erejét árammá és fényé alakítja, olyan ország, ahol örök tüzek égnek az acélművekben Vajdahunyadon, Galacon, Resicabányán, és más helyeken!...

Románia a barátság országa, olyan emberséges ország, amelyik megértést és tiszteletet tanúsít az egész világ iránt, arra vágyik, hogy mindent, ami szép és jó, elsajátítson, semmi mást nem kíván, mint hogy kemény munkájáért tiszteletben, megértésben és méltó megbecsülésben legyen része.

Románia a világ szeme, tiszta és éber, a fény legfinomabb árnyalataira érzékeny, mély és rezgő szem, susogó szempillákkal, melankolikus szemhéjakkal; e szem, mely zord bátorság kemény rejtékhelye, nagy, nyugodt vizek tisztaságát idézi föl, a jövő, nem is sejtett mértékben nyitott a jövőre!...

Románia az én szülőhazám, a haza, melyből származom, melyet oly nagyon és forrón szeretek, ha a véletlen úgy hozná, hogy ki tudja hol, messzi és idegen helyen halnék meg, még egyszer fölállnék és egész idáig gyalogosan jön-

nék, a hazámba, az ismert és szeretett helyekre! De most ne a halálról, hanem az életről beszéljünk, arról, ami elmúlhatatlan volt és marad e lánynevű és zord férfiúi erőjű kemény ország lelkében!...⁶⁸

Az előbbihez hasonlóan e két esszé is kollektív individuumot konstruál, aki fiakat és feledhetetlen férfiakat foglal magában, illetve a hősiességet és önfeláldozást, a győzelmet és az áldozat-létet hangsúlyozza. De valami többet is tesz: explicit módon érzelmekre játszik. Ez a szemelvény bemutatja, milyen fontos a társadalmi nem a nemzet erotikus vonásokkal való fölruházásához: a férfi hősök lángolnak a nőnek tekintett „Romániáért”, akinek van szemhéja és szempillája, aki „gömbölyded”, akinek „lányneve” van, és aki nyilvánvalóan összekapcsolódik az érett férfi első lángoló *amour*-jával. Míg a nemzeti szolidaritásnak az 1. szemelvényben kimondatlanul a hősök egyszerű csodálata vagy legfőljebb egy leszármazási ághoz való lojalitás szolgál támasztékkul, addig a 2. szemelvényben az apa és a fiú közt helyénvaló szeretet a „Románia” és „fiai” közt kialakuló (csaknem vérfertőző) erotikus kötődéssé válik.

Ezen erotikus kötődés alapjának megteremtéséhez két különálló, de összekapcsolható elem azonosítására van szükség. „Románia” ebben a szövegben két összetevőre osztozik: a tartályra vagy gyűjtő edényre (valamiféle házra) és a benne lévő dolgokra, a bennlakókra. Mindegyiknek vannak nemi konnotációi, s mindegyikhez egyéb ellentétek is kapcsolódnak. A tartály nőnemű, a benne lakók férfiak, „Románia” tere nőnemű, lakóinak az időbe mélyen visszanyúló leszármazási sora (azok a „feledhetetlen férfiak”) hímneműek, a test nőnemű, a lélek hímnemű. Azaz a tér nő-, az idő pedig hímneműnek számít, „Románia” pedig női testet és férfi lelket kap (a tüzes férfi izzó lelkét). A haza az érzelem inaktív női objektumává válik, míg a férfi szubjektum történelmileg aktív – mindez igen szokásos téma a modern identitás-felfogásokban.⁶⁹ Ennélfogva nem mondhatjuk, hogy „a román nemzet” mint kollektív individuum szigorúan hímnemű, mint amilyenként az 1. szemelvényben láttuk: ebben az esetben olyan aktív (hímnemű) princípiummal találkozunk, amely szorosán összekapcsolódik a (passzív) nőnemű térrel – területtel –, mely teret a hímnemű princípium védelmezi meg.⁷⁰

A tér nőiesítése további megjegyzést is megérdemel. A román történetírásban, ahol központi téma a nemzet áldozattá válása, ennek gyakran térbeli dimenziója van: a barbárok megsértik Románia határait, megerőszakolják,

megcsonkítják testét.⁷¹ Besszarábia Szovjeunióhoz való csatolását az ország megerőszkolásaként szokás emlegetni, Erdély ideiglenes Magyarországhoz csatolása 1940–44 folyamán pedig testcsonkításnak számít. (Amikor 1918-at követően Magyarország elvesztette Erdélyt, ennek képi megjelenítése a szeretett anya-országot ábrázolta, akinek „teste hófehér, szűzies teste megcsonkított és vérző”, a politikusok pedig „imádott testről” beszéltek, melyet a „barbárok széttéptek és elpusztítottak”).⁷² Annak, hogy ezt a megsértett teret nőneműnek szokás látni, a legnyilvánvalóbb alapjául az szolgál, hogy (a nyugati kultúrában) a nő képzeete összekapcsolódik a test és a természet képzetével, tudniillik a földművelés metaforájában. Elegendő a földet föl-szántó férfiak metaforájára gondolnunk, vagy – s ezzel oly sok híres műalkotásban találkozhatunk mindenütt – a leterített, meztelen nőkről alkotott képekre: ezek mind azt sugallják, hogy a nő olyan, mint az anyagi természet, a férfiak aktív bámulásának és tevékenységnek passzív tárgya.

Ez az asszociáció, mely nem korlátozódik a jelen esetre, két dolgot eredményez. Először is természeti jegyekkel látja el, azaz a nemek terminusaiban fogalmazza meg a területi határok kérdését, mely annyi nyugtalanság okozója volt Kelet-Európa XIX–XX. századi történetében. A női testet fedő bőrhöz teszi hasonlatossá ezeket a határokat: pontosan meg vannak szabva, de mégis megsérthetők határai; fegyveres védelemre szorulnak, s ezt elkerülhetetlenül férfiak biztosítják („fiai” megvédik „az anya-hazájukat”, „anyjukat” és „kedvesüket” – tetszés szerint szaporíthatnák az ilyen megfogalmazások számát). Másodszer pedig e fegyveres védelem alátámasztása végett megadja a kathexis nemi terminusokban megfogalmazott struktúráját, az érzések egy készletét.

Így a 2. szemelvényben a nyugati gondolkodásból, különösen pedig a romantikából ismerős antinómiák egy készletének körvonalait látjuk kirajzolódni: nő/férfi; kedves/szerető; test/lélek; természet/kultúra; föld/nép; tér/idő; születés/(teremtő)halál.

Vagyis olyasmint látunk itt körvonalazódni, ami párhuzamba állítható a társadalmi nemek „hagyományos burzsoá” rendszerével: ez a nemzeti érzés kathexisét mint valami olyat tartja fenn, ami hasonlít az első szerelemhez, de jobb annál. Az ellenállás egy formája tárul elénk a szövegből? Vagy talán a tudattalan ellenállásé azzal szemben, ahogyan a szocializmus újrastrukturálta a háztartásban érvényesülő nemi szerepeket azzal, hogy csökkentette a férfiak hatalmát, és (relatív értelemben fogalmazva) mint az állam

szövetségeseinek, hatalmat adott a nőknek? Vagy pedig egy magasabb rendű patriarchátus „mélystruktúrája” olvasható ki belőle, olyan patriarchátusé, mely lényegileg jellemzi a zadruga-államot? Az, hogy a fönti antinómiákkal átitatott szöveg jelen lehet, mégpedig e zadruga-állam középpontjában, s hogy azt Ceaușescu egyik kedvenc költője írhatta, arra utal, hogy bármilyen radikális lehetett is a szocializmus a család szerkezetének és a családi szerepeknek az átszervezésében egy bizonyos szinten, másik szinten tökéletesen egybevágott azokkal a patriarchális formákkal, melyek Nyugaton mindenütt a nemzeti eszmék középpontjában állnak. Mi történik hát a társadalmi nemi szerepek szervezésének e két szintjével a szocializmus bukása után, s milyen alakot ölt végső soron a nemzeti eszme?

Posztszocialista nacionalizmus és antifeminizmus: magyar, lengyel és horvát példák

A szocializmus végetértével a különbségekre esik a hangsúly a kelet-európai országok között, ám csaknem mindenütt jelen van egy nyugtalanító közös vonás: az egyre láthatóbbá váló etnonacionalizmus, antifeminista és születéspárti politizálással párosulva. Ennek középpontjában jórészt az abortusz problémája áll.⁷³ Csak Romániában nincs (még) aktív abortusz-ellenes mozgalom, mivel a korábbi abortusztilalom miatt az emberek túlságosan is tudják, mi ennek az ára; de még Romániában is, mint Kligman kitalapintja, megfigyelhető ugyanez a „retradicionálzás”, vagyis a visszatérés a családi élet és vallás „hagyományos értékeihez”, melyek a nők helyét újra a háztartásban jelölik ki.⁷⁴ Az abortusz másutt többé-kevésbé könnyen végrehajtható volt, s a legújabb kutatásokból világossá vált, hogy a nacionalizmus és az abortusz-ellenesség kéz a kézben jár a nőknek a munkában és a nyilvánosságban megszerzett pozíciói ellen intézett támadásokkal.⁷⁵ Miként egy magyar férfi munkás fogalmazott az antropológus Eva Huseby-Darvasnak: „Az volna az ideális helyzet, ha mostantól minden asszony otthon maradhatna, ahogyan a magyar anyákhoz illenék, és a férfiak újra eleget kereshetnének családjuk eltartásához.”⁷⁶

Rendkívül élesen látható az összefüggés az olyan jelmondatokban, mint „A meg nem születettek is mind horvátok”, illetve „az abortusz: genocídium”.⁷⁷ Ez fölbukkan a „tizenhétmillió, magzatként meggyilkolt lengyel polgár” és az „ötmillió magyarra” vonatkozó politikai érvekben, akik a „mi magyar

holokausztunkban” haltak meg: a harmincöt évnyi kommunista liberális abortuszpolitikának, illetve azoknak az önző nőknek az áldozatai, akiknek előnyük származott meggyilkolásukból, és akik még mindig előnyt kívánnak ebből kovácsolni maguknak.⁷⁸ Horvátországban, magánalapítványok, a katolikus egyház és nemzetközi életpárti szervezetek támogatását élvező konzervatív csoportok a családra mint a nemzet alapvető egységére vonatkozó érvekkel kívánják bíróság elé vinni a liberális abortusz-törvényt, feminista ellenfeleiket pedig felforgatókként kezelik.⁷⁹ Magyarországon egészen odáig elmentek a nacionalisták, hogy az elhajtott magzatok számát azoknak a (jóval kisebb) számmal vesse egybe, akik Magyarország történetének legnagyobb katonai vereségei (az 1526-ban a törököktől, illetve a II. világháború folyamán Sztálingrádnál elszenvedett vereség⁸⁰) során estek áldozatul, illetve, hogy Abasár városában az áldozatul esett magyarokra emlékezve fölállítsák a „magzatok emlékművét”.⁸¹ Az abortusz-párti feministákat „anyagilkosokként” emlegetik, és a nőket tartják felelősnek a „nemzethalálért”.⁸²

E trendeket legrészletesebben Joanna Goven elemzi, magyarországi adatokra támaszkodva.⁸³ Érvelésében – mely összetettebb annál, semhogy itt összefoglalóját adhatnám – abban állapítja meg ennek gyökerét, ahogyan a szocializmus 1989 előtti ellenzéke újra megerősítette a „hagyományos” családi szerepeket, s ez jelentkezik most túlzott formában, miután átvette az ellenzék a társadalom irányítását. Az új politikai mozgalmak most vissza kívánják vonni mindazt, amit a nők a szocializmus idején elértek, illetve (Románia kivételével) meghatározó szerepüket a reprodukciót érintő döntésekben. Másképpen fogalmazva: a zadruga-állam törekvéseit, melyek a családi-patriarchális hatalom kisajátítására irányultak, egyre inkább olyan politikai törekvések és beállítódások váltják föl, amelyek helyre kívánják állítani a mag-családokban a férfiak elvesztett tekintélyét. Ez a politika a kommunisták szövetségeiként kezeli a „másságot képviselő” nőket.⁸⁴ Mivel a kommunisták mind a természet, mind a nemzet ellenségének bizonyultak – az előbbinek azzal, hogy olyaná akarták változtatni az embert, ami „ellentét” nyereségvágyó és a társadalmi nemi szempontokat messzemenően figyelembe vevő „természetével”, az utóbbinak pedig azért, mert megengedve a születési ráta csökkenését csaknem kihalásra ítélte azt –, ezért a szövetségeisvé váló (vagy legalábbis a karrierista, feminista) nőknek szintén a nemzet ellenségeinek kell lenniük. Így a nacionalista politika most a nemzet újrafelművelését javasolja a szocializmus legyőgítő „anyáskodásá-

val” szemben. Ez újfent a család újraszervezésével jár: visszakényszeríti a nőket tápláló szerepükhöz, ami „természetes” módon együtt jár biológiai nemükkel, illetve visszaállítja a férfiak „természetes” tekintélyét a családban.

Goven megdöbbentő forrásokkal szolgál számunkra ennek illusztrálásául. Olyan politikai szövegeket idéz, amelyek annak szükségességéről beszélnek, hogy a magyar férfiak legyenek újra férfiak, s ne gyöngé bábok, akikké a szocializmus tette őket, s ha ez megtörténik, a nők automatikusan újra alárendeltjeik akarnak majd lenni.⁸⁵ Rengeteg írás fejez ki aggodalmat vagy rosszallást a Magyarországon túlságosan is bevetté vált „matriarchátus” miatt.⁸⁶ Érvelésük szerint gyengévé és tekintély nélkülivé változtatta a férfiakat a „szocialista anyáskodás”; ennek megváltoztatása végett pedig helyre kell állítani a család autonómiáját és az apai tekintélyt: az anyáknak nem a társadalomtól, hanem a férjüktől kell függniük.⁸⁷ Esszencializmus süt át ezeken az írásokon, melyek a „természetes különbségeket” hangsúlyozzák, ezek pedig az otthonteremtés funkcióit ruházzák a nőkre. Még fontosabbak azok a szövegek, melyek általában az agresszivitás miatt (különösen szexuális ügyekben) fejezik ki rosszallásukat, amire a szocializmus bátorította a nőket, de mindenekelőtt a családon belül megmutatkozó romboló agresszivitás miatt: a nők, hangzik a panasz az effajta szövegekből, már nem érzelmeseek és megértők.⁸⁸ Ebben újfent annak megerősítését látom, hogy a nőknek pontosan arról a gondoskodó és érzelmi háttérrel biztosító szerepéről van szó, amely vesztített fontosságából amiatt, hogy a szocializmus a női munkavállalás lehetővé tétele végett magára vállalta azt.

Goven adatai így azt sugallják, hogy a politikai pluralizmus és a kapitalizmus helyreállítása Magyarországon összekapcsolódik bizonyos „burzsoá” családi normák újra megszabásával. Ez annál is szükségszerűbb, mivel a szocializmus jóléti állama sok funkcióját feladni kényszerül: immár nincs elég pénz mindazokra a napközi-otthonokra és óvodákra, hosszú időre szóló anyasági kedvezményekre és családi juttatásokra, egyszóval: a társadalmiasított reprodukcióra. A gondozói feladatoknak vissza kell hát szállniuk a nőkre; a politikának pedig abban kell ehhez segítségül lennie, hogy megfékezze ezeket az agresszív magyar feleségeket és anyákat, akik ennyire elmulasztják teljesíteni kötelességüket a nemzet iránt.⁸⁹ Vegyük példaként Beke Katát, aki az MDF-kormányzat idején, 1990-ben, az első oktatásügyi államtitkár volt:

„A történelmi példák gazdag tárházában ... a házasság európai modellje bizonyult a legsikeresebbnek és a legrugalmasabbnak. Éspedig azért, mert

összhangban van az emberiség természetes adottságával, hogy tudniillik két nem alkotja, megfelel a génjeinkben rejlő egymást kölcsönösen kiegészítő különbségek készletének. S mert csak itt [Európában] növekedhet föl az új generáció normális – azaz a két nemen alapuló – világban....⁹⁰

Magyarország csak akkor lesz újra egészséges társadalom, hangzik a mindenféle színárnyalatú politikai csoportok érvelése, ha helyreáll a nemek polaritása.

Tekintélyes mennyiségű bizonyíték van arra nézvést, hogy sok nő nagyon is kívánja ezt, és nem veszi rossz néven, hogy elveszti a munka világában és a nyilvánosságban elért pozícióját. Sokuk számára a munka kényszer volt, s nem olyasmi, amire törekedtek; a párttevékenység gyötrelem volt, amit egyes nőknek azért kellett elviselniük, mert a Párt ragaszkodott ahhoz, hogy „kvótákkal” bizonyítsa egalitarizmusát. Sokuk számára az otthon mindig menedéket jelentett a zsarnoki állam elől, most pedig örömmel térnek vissza oda, ha férjük biztosítani tudja a családi költségvetés közmondásos egyensúlyát. Sőt, sok nő azért tekintette természettel ellentétesnek a szocializmust, mert egyenlően kezeli a két biológiai nemet, márpedig azok szerintük a „természettől fogva” tökéletesen különbözőek.⁹¹ Sokan látják úgy, hogy a szocializmus vége szükségszerűen a dolgok természetes rendjének a helyreállításával jár együtt, s hogy ebben a rendben döntő fontosságú a társadalmi nemeket illető esszencializmus és az anyaság természetes szerepe.⁹² Csak az abortusz kérdése mozgósított néhány nőt arra, hogy megvédjék azt, amit immár joguknak tartanak.

Ha Magyarország példájából vonhatunk le következtetést, akkor láthatjuk, hogy milyen szorosan összefonódik a posztszocialista Kelet-Európában a „szocializmus” és a „kapitalizmus” a társadalmi nemek közti viszonyok megszerveződésének specifikus – és különböző – módjaival; ezek pedig összekapcsolódnak a nemzeti eszmével. A szocializmus vége annak az államnak a végét jelenti, amelyik a biológiai és a társadalmi reprodukció jelentős költségeit magára vállalta, s mindezzel, ellentétben a kapitalista rendszerekkel, nem az egyéni háztartásokat terhelte meg. Ha – hangzik egyes szakemberek érvelése – a kapitalista háztartás társadalmi nemek szerint történő megszerveződése csökkenti a tőke munkaköltségét azzal, hogy nem-munkának nyilvánít bizonyos szükségszerű teendőket (ennél fogva nem fizet értük), akkor a posztszocialista kelet-európai országok csak ehhez hasonló olcsóbbodással lesznek életképesek.⁹³ Így a szocializmus vége szükségképp

pen újfent azoknak a (nőinek számító és a háztartásba visszaillesztett) feladatoknak a láthatatlanná tételét jelenti, amelyek ha láthatóvá válnak, és ha az állam vállalná őket magára, túl költségesnek bizonyulnának. A fő alternatíva, mellyel előre számolhatnak a nők az, ami a fejlettebb gazdaságokban lejátszódott: nevezetesen, hogy a háztartási feladatok szolgáltatásokként árucikké válnak (napközi otthon, mosoda, ebédszállítás stb.) – ezekért a szolgáltatásokért a valódi költségekhez közelebbi árat fizet a dolgozó házaspár, mint amennyivel akkor számolunk, ha mindez háztartási munka. Mindaddig azonban, amíg a mai fejlett országokban megszokotthoz hasonló mértékben át nem hatja az árugazdaság Kelet-Európát, a posztoszocialista Kelet-Európa vissza fog térni ahhoz a háziasszonyon alapuló háztartásgazdasághoz, amelyet mind a szocializmus, mind pedig a fejlett kapitalizmus legalább részben már meghaladott.

E visszatérés egyik döntő eszköze az új demokratikus politika lesz, mely – mindenütt egészen más okból – „mizogünnek”⁹⁴ bizonyul. Az új demokratikus politikának pedig, mint Goven magyarországi adatai mutatják, az etnonacionalizmus áll a középpontjában. Könnyű belátni, miért. A jelenlegi politikai formációkat még mindig „antikommunizmusuk” legitimálja, vagyis az, hogy elleneztek azt, amit a kommunisták csináltak. Mivel a nyilvánosság előtt egész Kelet-Európában a kommunista pártok többnyire csatlakoztak a Szovjetunió internacionalista vonalához, a nemzeti érzés egyfajta antikommunizmussá vált. Mivel a nacionalizmust az ellenállásnak ez az aurája lengi körül, nyilvánvalóan úgy esik rá a választás, mint olyan eszközre, amellyel gyógyíthatók az elnyomott nemzeten a kommunisták által hagyott sebek. Amennyiben úgy tekinthető, hogy a nők hasznot húztak a szocializmusból, vagy pedig hogy szövetségesük volt a szocialista állam, a feminizmus szocialista jelenségként bukkan a felszínre, ennyiben nemzetietlenként támadható. A különböző szálak, mint megmutattuk, az abortusz problémájában futnak össze. Az abortusz részben a szocializmus kimúlása egyik életbevágó szimbólumának köszönheti jelentőségét: a nemzeti újjászületés eszméjének. Nem születhet újjá a nemzet, ha magzatai halálra vannak ítélve.⁹⁵ Nem válhat újra egészségessé a nemzet, ha a nők nem hajlandók kihordani és táplálni „magzatpolgárait”. Ahhoz tehát, hogy a nemzet felgyógyuljon a szocializmusból, új patriarchátusra van szükség, s ezt a nemzeti eszmét szolgáló új, demokratikus politika valósítja meg.

A helyzet egyik ironiája az, hogy a nyugati politikacsinálók gondolatvilágában úgy él a nacionalizmus, mint ami a maga irracionális, „törzsi” szenvedélyeivel nem fér össze a modern nyugati politikai gazdaságtannal, s most hirtelen azt kell tapasztalniuk, hogy reménytelen pártfogoltjaik, a nyugatosító, antikommunista értékek leglelkesebb támogatói: helyi nacionalisták. A nyugati liberalizmus mindig is gyanúsnak találta az etnonacionalizmust, mivel az egy választott nép tagjaira korlátozza a „démós”-t, a demokratikus részvétel alanyát, míg az azoktól, akik etnikailag „mások” megtagadja a teljes polgárjogot. A világpolgárság elképzelését, vagyis azt az elképzelést éri kihívás, melyet a liberális politikaelmélet a demokratikus politika középpontjába szokott állítani, a kihívás a kelet-európai „demokrácia” középpontjából indul ki. Ahogy továbbhalad a szocializmusból való átmenet folyamata, különösen figyelniük kellene arra a szakértőknek, hogyan integrálja a társadalmi nemeket a nacionalista politika, a nemzet-képzetek milyen új formáit ki javasolja, és hogyan hozza majd létre a politika az olyan kérdések körül, mint az abortusz, a demokrácia és a kapitalizmus más és más formáit, melyekben új és új módokon fonódik össze a nemzet és a társadalmi nem.

Fordította: Ábrahám Zoltán

JEGYZETEK

- ¹ Ezt az előadást a Catherine Hall és Judith Walkowicz által szervezett, s 1992. júliusában Bellagioban megtartott „Gender, Nationalism, and National Identities” témakört körüljáró konferenciára írtam. Köszönettel tartozom a szervezőknek és a résztvevőknek, csakúgy, mint a Johns Hopkins Women's Studies Seminar résztvevőinek inspiráló megjegyzéseikért, melyek segítségemre voltak előadásom újragondolásában. Tanulmányom nem születhetett volna meg Gail Kligman segítség nélkül, aki a benne feldolgozott források nagy részét rendelkezésemre bocsátotta. Mary Poovey, Emily Martin, Kristie McLure és Lauren Sobel is hasznos tanácsokkal voltak segítségemre. [Az írás eredetileg megjelent *From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe*. In: *East European Politics and Societies*, Volume 8, No. 2, Spring 1994, 225-255.]
- ² A „szocialista” szót a szocializmus azon formáinak megelőlésére használok, amelyekkel eddig, jelestül Kelet-Európában és a Szovjetunióban találkozhattunk, s nem olyan *lehetséges* szerveződésekre utalok vele, amelyeket esetleg szocializmusnak neveznénk. A „szocializmus” ebben az írásban végig úgy értendő, hogy annak „ténylegesen létező (vagy egykori)” változata. Szívesebben használok a „kommunizmus” terminusnál, hiszen egyik ország sem lépett föl azzal az igénnyel, hogy eljutott volna már odáig.

- ³ Mary Poovey-nak tartozom köszönettel ezért a megfogalmazásért.
- ⁴ Connell, R. W.: *The State, Gender, and Sexual Politics*, Theory and Society 19 (1990), 523-526.
- ⁵ Ezért az észrevételért Mary Pooveynak tartozom köszönettel. Ld. még: Sedgwick, Eve Kosowsky: *Nationalisms and the Sexualities in the Age of the Wilde*, In: Parker, Andrew – Russo, Mary – Sommer, Doris –Yaeger, Patricia (eds.): *Nationalisms and Sexualities*, New York, 1992, 229.
- ⁶ Hobsbawm, Eric R.: *Nations and Nationalism since 1780* Cambridge 1990, 18-20.
- ⁷ Ezt az alábbi idézettel érzékeltethetjük: „A román, magyar, német és más nemzetiségű munkások együtt alkotják a szocialista Románia nagy családját.” (Jellemző módon *A szocialista nemzet [Națiunea socialistă]* címet viseli a cikk, melyből ez a mondat származik. Ld.: *Documente ale Partidului Comunist Român: Culegere sintetică* Bucharest, 1972, 106. Gail Kligmannak kell köszönetet mondanom ezért az idézetért.
- ⁸ Ld. például Yuval, Davis – Anthias, Floya: *Women – Nation – State* (New York, 1989) c. művének bevezetőjét.
- ⁹ Remekül megvilágítja ezt Goerge Mosse könyve: *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and sexual Norms in Modern Europe*, Madison, 1985. Ld. még: Higham, John: *Indian Princess and Roman Goddess. The First Female Symbols of America*, Proceedings of American Antiquarian Society 100 (1990).
- ¹⁰ Ld. pl. Stoler, Ann L.: *Making Empire Respectable: the Politics of Race and Sexual Morality in 20 th-Century Colonial Cultures*, American Ethnologist 16, 1989.
- ¹¹ Ld. Verdery, Katherine: *Theorizing Socialism: A Prologue to the Transition*, American Ethnologist 18, 1991; *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley/Los Angeles, 1991.
- ¹² Lásd többek közt az alábbi műveket: Dölling, Irene: *'We Now Live from Day to Day, Becasue Nothing Is Certain Anymore': On Changes in the Daily Lives of the Women in the New Länder* (kézirat, 1991); Goven, Joanna: *Gender Politics in Hungary: Autonomy and Anti-feminism*, In: Funk, Nanette – Mueller, Magda (eds.): *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, 1993, illetve *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society, and the Anti-politics of Anti-feminism, 1949-1990* (politikatudományi PhD-értekezés, Univ. of California, Berkeley, 1993); Heitlinger, A.: *Women and State in Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*, London, 1979; Kligman, Gail: *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, Berkeley/Los Angeles, 1988, illetve *Women and the State: Ceaușescu's Pro-natalist Policies* (az 1991-ben Braziliában megrendezett, a reprodukció politikáját tárgyaló Wenner-Gren konferencián megtartott előadás szövege); továbbá *The Politics of Reproduction in Ceaușescu's Romania: A Case Study in Political Culture*, East European Politics and Societies, 6/1992; Maxine Molineux: *The 'Women Question' in the Age of Perestroika*, In: Blackburn, Robin (ed.): *After the Fall.*, London, 1991; Rosenberg, Dorothy: *Shock Therapy: GDR Women in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy*, Signs, 17 /1991.

- ¹³ Konrád, György – Szelényi, Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest: Gondolat, 1989 (első magyar megjelenés: Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1978), 73-78.
- ¹⁴ Az idézet forrása: Heller, Mihail – Nyekrics: *A Szovjetunió története*, Budapest: Osiris, 1996, 141. [Heller és Nyekrics az idézett kijelentést nem Preobrazszenskijnek tulajdonítják, hanem a jogász A. Gohjbergnek (a bibliográfiai adatokhoz ld. i.m., 167.o., 181. lj.); de természetesen akár Preobrazszenskij szájából is elhangozhatott ez a mondat – a ford.]
- ¹⁵ Lauren Sobel volt segítségemre e megfogalmazás kialakításában: ő mutatott rá ugyanis a vele folytatott beszélgetés során, hogy mintha különös módon „megketőződnék” a család az előadásomban.
- ¹⁶ Jelen írás nagy hiányossága, hogy nem áll rendelkezésre jó történelmi áttekintés arról, milyen volt a család/társadalmi nem struktúra egyik-másik kelet-európai társadalomban 1945. előtt (kivéve Lampland e témába vágó írása). Ezért nem tudom megmondani, hogy a szocialista korszakra jellemző minták mennyiben voltak a korábbiaknak, vagy mennyiben térnek el tőlük, s ezért újra és újra a „burzsoá” család formáiról alkotott általánosságokhoz kell folyamodnom.
- ¹⁷ Ezek a rendelkezések azonban a fogamzásgátlás más lehetőségeit nemigen kínálták föl. Romániában egészen 1966-ig, a születéspárti kampány kezdetéig széles körben könnyen elérhetőnek számított az abortusz. A műtét 30 lejbe került abban az időben, amikor egy szakmunkás havi keresete 2500 lej körül lehetett. A részleteket illetően ld.: Kligman: *Politics of Reproduction*. Ez a mű adja a legjobb eligazítást a születéspártiságról és szélesebb értelemben a társadalmi nemekkel kapcsolatos problémákról Romániában.
- ¹⁸ Ld. Kligman: *Politics of Reproduction*, 374., 24. lj. Kligman egy tréfáról is beszámol, nevezetesen, hogy az idősebbeket a „piac solymainak” (*șoimii pieții*) kezdték nevezni, remek szójátékot űzve a kommunista ifjúsági szervezet nevével (a haza solymai – *șoimii patriei*).
- ¹⁹ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának 1973. VI. 18-19-i plenáris ülésén született határozat – broszúra.
- ²⁰ Kligman részletesen tárgyalja, hogyan szegődtek orvosok a születés megrendszabályozásának szolgálatába. (*Politics of Reproduction*, 386-395.)
- ²¹ Az idézet forrása: Hord, Charlotte – David, Henry P. – Donnay, France – Wolf, Merrill: *Reproductive Health in Romania: Reversing the Ceaușescu Legacy*, IPAS Reports 22 (July/August 1991), 232. Az idézet a következőképpen folytatódik: „A szülés hazafias kötelesség ... Aki nem hajlandó gyermeket vállalni, az hazatérülő.”
- ²² Rosenberg: *Shock Therapy...*, 147.
- ²³ Szalai, Júlia: *Some Aspects of Changing Situation of Women in Hungary*, Signs 17/1991, 161.
- ²⁴ A társadalmi nem „homogenizálásának” ragyogó leírását nyújtja Joanna Goven a *Gendered Foundations* 2. fejezetében. Ld. még Kligman: *Politics of Reproduction*,

- 366-369. A homogenizálás etnikai csoportok tekintetében való tárgyalását lásd: Stewart, Michel: *Gypsies, the Work Ethic, and Hungarian Socialism*, In: Mann, C. M. (ed.): *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, London, 1993.
- ²⁵ Kligman részletesen tárgyalja ezt a jellegzetességet, egészen pontosan a terhesség kihordásának társadalmiasíthatatlan lényegét; részletesen beszámol a sok gyermeket szülő és fölnevelő nőknek adományozott különböző kintintésekről (A Szocialista Munka Hősnője stb.) is (*Politics of Reproduction*, 377.)
- ²⁶ Ld. *Scînteia* 55 (13543), 1986, III. 8., 3. oldalán olvasható cikkeket.
- ²⁷ Ld. pl. a *Scînteia* 55 (13543), 1986, III. 8., 2. oldalán olvasható cikkeket.
- ²⁸ Horváth, Ágnes – Szokolczai, Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*, Budapest: Akadémiai, 1989, 82-84. és 201-203.
- ²⁹ Kligman: *Women...*, 5.
- ³⁰ Nicolae Ceaușescunak az országos nőkonferencián 1985. III. 7-8-án elhangzott beszéde, *Femeia*, 38/1985, 5-7.
- ³¹ Különösen jó példa erre Andrej Wajda filmje, *A márványember*.
- ³² Gal, Susan: *Questions about Women and Gender after Socialism: The Abortion Debate in Hungary* (az American Anthropological Association éves összejövetelén megtartott előadás, Chicago, 1991), 2. További részletek Goven *Gendered Foundations*-jének 5. fejezetében találhatók.
- ³³ Szalai: *Aspects*, 155.
- ³⁴ E politikai törekvések indoka között megemlíthetjük Ceaușescu vágyát, nagy ország fölött kívánt uralkodni, illetve, hogy a tőkeszegény gazdaságot a kényszer az intenzív munkaerő-felhasználás felé terelte. 1966-tól 1989-ig Románia volt az egyetlen kelet-európai ország, amelyben nem volt minden további nélkül végrehajtható abortusz.
- ³⁵ Crăuciun, Victor: *Chipul luminos al mamei, un mare model al literaturii române*, *Scînteia*, 1986. II.20 (Ezt hangoztatja állandóan a párt központi napilapja.)
- ³⁶ *Románi Kommunista Párt Központi Bizottságának 1973. VII. 18-19-i plenáris ülése*, brosúra, 27-30.
- ³⁷ Ld. például az 1985. III. 7-8-án tartott országos nőkonferencia résztvevőinek Ceaușescuhoz írott táviratát, *Femeia* 38/1985, 8-9.
- ³⁸ A cikket Silviu Achim jegyzi; *Scînteia*, 1986. IX. 18, 4.
- ³⁹ A patriarchátusra vonatkozó észrevétel Gail Kligmantól származik. Megjegyzem azonban, hogy jó társaságban van a nevezett történész: Hegel állítólag ezt mondta: „Aki nem apa, nem férfi”. (idézi Grazia, Victoria da: *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* Berkeley/Los Angeles, 1992, 43.)
- ⁴⁰ Románia gyakran arra rámutatva támasztja alá Erdélyre tartott területi igényeinek jogosságát, hogy a dákok (az i. sz. II. évszázadban Traianus római császár által meghódított őslakosság) kora óta folyamatosan éltek ott letelepült románok.
- ⁴¹ Ennek néhány okát fejtegettem a *National Ideology* 3. fejezetében.
- ⁴² Erdélyt a mai magyarok elődei hódították meg, ők telepedtek meg ott a XI-XII. század folyamán. Speciális, kvázi-autonóm státust élvezett a Magyar Királyságon

belül, s csak még nagyobb autonómiára tett szert, miután török csapatok 1526-ot követően elfoglalták a magyar Alföld döntő részét. Ám amióta csak létezik népesedéssziszta, a régió népei között a románok vannak többségben. Az I. világháborút követően Magyarország elvesztette Erdélyt, s Románia kebelezte be a területet. Népeségének körülbelül háromnegyedét románok, egynegyedét pedig magyarok teszik ki.

⁴³ Tréfából időnként elhangzott, hogy a román az egyetlen nép, amelyik büszkén vallja, hogy a neandervölgyi ember (melynek maradványait román „talajban” találták meg) leszármazottja.

⁴⁴ Traianus császár hatalmas, 40 méter magas oszlopot körbefutó reliefen örökítette meg a dákok fölött aratott győzelmet; az ezen az oszlopon ábrázolt dák viselet emlékeztet az Erdély egyes részein a legutóbbi időkg hordott viseletre.

⁴⁵ Kligman: *Wedding of the Dead*.

⁴⁶ Lehet, hogy részben az az óhaj motiválta a máramarosi beruházások alacsony szintjét, hogy „maradjon fenn” történeti érv gyanánt a paraszti tradíciónak ez az erődje.

⁴⁷ Uo., 257.

⁴⁸ Az eredmény hasonló ahhoz, amit Jane Collier a mai Andalúziára nézvést megállapított elemzésében, kissé különbözők azonban az ezt kiváltó mechanizmusok. Ld.: *Bullfights and Sevillanas: Gendered 'Traditions' Engendering Nationalism* (Az American Ethnological Society ülésén tartott előadás, Charlston, S.C., 1991.)

⁴⁹ A nemzeti történetírás legfontosabb része a dák időktől fennálló kontinuitás bizonyítékaival foglalkozik (ld. a 44. jegyzetet). Itt nem veszem át ezeket az érveket.

⁵⁰ Ez a szöveg (mely eredetileg is angol nyelvű) egy nyolcoldalas, speciális reklám-mellékletnek volt a része, melyet a román kormány jelentetett meg a *Times*-ban (mennyiért? ki finanszírozta a költséget?). Hatalmas Ceauşescu-fénykép, és egy tőle vett idézet volt az elején. A többi cikk a romániai társadalmi és gazdasági változással, a román humanizmussal, a román kulturális értékekkel és eredményekkel, neveléssel és népköltéssel foglalkozott, illetve Románia részvételével a „kulturális kincsek világméretű cseréjében”. Az itt bemutatott részlet ennél fogva összehangolt törekvést fejezett ki arra, hogy Románia kívülálló számára meghatározza magát. Hangsúlyában azonban nagyon hasonló Ceauşescu bármely, belső fogyasztásra szánt beszédéhez (ld. pl. Nicolae Ceauşescu: *Istoria poporului român: culegere de texte*, Bucharest, 1983.), még akkor is, ha a szerző irodalomelmélettel foglalkozó tudós, és a rendszer ellenzékének tekintette magát. (Nagy adagokat kihagytam belőle, amit ...-tal jelöltem.)

⁵¹ Marino, Adrian: *Great Figures in the History of Romanian Genius*, The Times (London), special supplement, 1972. XII. 29.

⁵² Richard Handlertől vettem át a kifejezést, vö.: *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec* (Madison, 1988).

⁵³ Vö.: Handler: *Nationalism*. Közbevetőlegesen szeretnék fölvetni egy kérdést, melyet itt hely hiányában nem fejthetek ki megfelelően, és amelyhez anyagom sincs:

nevezetesen, hogy a nyugati nemzeti ideológiák „kollektív individuuum-felfogása” mutat-e lényeges eltéréseket más kontextusokban, amelyekben kevésbé fejlődött ki az individualizmus. Az 1. szemelvény első bekezdése azt sugallja, hogy a szerző véleménye szerint a románok példaszerű életrajzait összevetve a Nyugat „nagy embereinek” életrajzaival, valami fontos különbségre bukkanunk.

⁵⁴ Az 1985-ben rendezett Országos Nőkonferencián például a „haza legjobb fiaira és lányaira” utalt Ceaușescu, míg általában csak a „fiaira” szokott. A születéspártiság fölerősödésével az 1980-as évek folyamán (egy évtizeddel a Marino-féle cikk megjelenése után) alkalmasint égetővé vált nőket is fölvonultatni a történelemben – ilyenkor általában sokgyermekes asszonyok szerepeltek példaként. Ld. pl. *Scînteia*, 1986. IX. 18. 4.

⁵⁵ Mosse: *Nationalism and Sexuality*.

⁵⁶ Köszönettel tartozom Emily Martinnak azért, hogy kimutatta e hősi román férfiak alkotásaként értett halál és örök élet jelentőségét.

⁵⁷ Ld. Pateman, Carole: *The Fraternal Social Contract*. In: Keane, John (ed.): *Civil Society and the State*, London, 1988, 114. – kiemelés az eredetiben.

⁵⁸ Connell: *The State*, 526.

⁵⁹ A nacionalizmus-szakértők (a szociálpszichológusok esetleges kivételével) nem szenteltek olyan figyelmet a kérdésnek, hogyan teremődik meg a szubjektum identitása mint „nemzeti” identitás, mint amelyet a feministák (Chodrow és mások) szenteltek annak, hogyan konstituálódik az „valamilyen társadalmi nemi szerep hordozójaként”. Különösen érdekes próbálkozással találkozhatunk John Bornemann-nál, aki a két Németország nemzet-fogalmát tárgyalja, itt azonban hely hiányában nem áll módomban teljes részletességgel tárgyalnom ezt a témát. Elképzelése szerint az a párhuzamosság az alapvető a „nemzeti hovatarozás gyakorlatában”, amely az egyének által élt életről adható elbeszélések szerkezete és az azt alakító külső paraméterek, illetve a „nemzet” élete között fennáll (ahogyan arról tudniillik a nemzet történelmét tárgyaló tankönyvekben olvashatunk). A nemzeti történetírás olyan elbeszélést nyújt tehát, amellyel – többé-kevésbé, attól függően, milyen életet adatott meg élniük – azonosulnak az emberek. Ld. Bornemann, John: *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation*, Cambridge, 1992.

⁶⁰ A fordítást magam készítettem. Megtartottam az eredeti rendkívül hosszú mondatait, de a könnyebb olvashatóság kedvéért néhány vesszőt közbeiktattam. Meg kell említenem, hogy a román nyelv használ nyelvteni nemeket, s a főnév neme csaknem mindig leolvasható a formájáról (a legtöbb nőnemű szó *a*-ra vagy *e*-re végződik, míg a hím-, illetve a semlegesneműek valami másra) – főnevet és a melléknevet pedig grammatikailag egyeztetni kell. „Románia”, az ország neve, tehát nőnemű, miként az azt közelebbről meghatározó melléknevek is. Ez még „nőiesebb” ízűvé teszi az eredetit, mint amennyire a fordításban visszaadhattam.

A Romániára vagy a nemzetre utaló más szavaik között van két nőnemű szó, a *terra* (a latin *terra*, vagyis „föld” szóból) és a *patria* (ld. a francia *patrie*-szót, melyet

gyakran *fatherland*-nek fordítanak, de úgy vélem, jobb a *homeland* fordítás. [A *patria* természetesen szintén latin szó, mint a *terra*, és az atya, a *pater familias* által a fiúutódra hagyott földet jelenti; ha tehát a szó etimológiájához fordulunk vissza, akkor természetesen kétség nem fér hozzá, hogy a *fatherland* a helyes fordítás. A *patrie* természetesen ugyanezt jelenti: aki fölülti pl. a Petit Robert-t, ezt találhatja a *patrie* szó magyarázatának elején: „(1511; lat. *patria* „pays du père”)” – a ford.] Gyakran használják a románok a „patria-mumá” kifejezést is, ami szó szerint ennyit tesz: „mama-patrie”. Az etnikai értelemben vett „nép” jelentésben a *poporul* (a latin *populus*-ből [helyesebben: a *populus*,-i, m.-ből, mert a *populus*,-us, f. a.m. nyárfa – a ford.] és a *neam* szó használatos – az utóbbi szó töve finnugor vagy török eredetű, jelentése pedig „család/törzs/klán”, azaz alapvető rokonsági terminus. A *nație* vagy *națiune* szó is használatos (mindkettő nőnemű), de sokkal ritkábban, mint a *neam*.

Az angolhoz hasonlóan a románban is hímneműek a gyűjtő- vagy általános főnevek. Így a minden románhoz intézett fölhívás címzettje a *românii* (masc. pl.), ha valaki „a románok” nemzeti jellegét tárgyalja, akkor a *românul*-ról (masc. sing.) fog beszélni – pl.: „A román (masc. sing.) alkalmazkodó, társaságkedvelő, derűs és bátor [szemben a magyarral, aki merev, harcias stb.]” Megjegyeztem egyszer két történéshöz – az egyikük férfi, a másikuk pedig nő volt –, hogy az általam olvasott irodalom, mely a „nemzeti jellemet” definiálja, nyelvtanilag hímnemű románról beszélt; férfi beszélgetőtársam semmi megjegyzésre érdemeset sem talált ebben, míg a női beszélgetőtársam számára ez zavarba ejtő volt.

⁶¹ Ld. pl. Simmonds-Duke, E. M. [Verdery, Katherine]: *Was Peasant Uprising a Revolution? The Meanings of a Struggle over the Past*, Eastern European Politics and Societies, 1 (1987): 187-224.

⁶² Hogy a magyar oldal nem volt immunis az ilyen témákkal szemben, nyilvánvaló abból az erőteljes válaszból, melyet Száraz György, Aczél György magyar művelődési miniszter egyik „udvari költője” adott Lăncrănján könyvére. [Válasz *egy furcsa könyvre*, Budapest: Magvető, 1983.]

⁶³ Az itt használt szónak (*dragoste*) testi és szellemi konnotációja is van.

⁶⁴ A szó rokonsági csoportot és etnikai értelemben vett népet vagy nemzetet is jelent.

⁶⁵ XIX. sz-i román romantikus költő, akinek halála ragyogó pályafutásnak vetett véget.

⁶⁶ Románia történelmének három fontos alakja, az egyik forradalmár, a másik politikus és történész, a harmadik író.

⁶⁷ Mindegyikük híres alak, legtöbbször fejedelem és uralkodó volt.

⁶⁸ Az idézet forrása: Ion Lăncrănján: *Cuvînt despre Transilvania*, Bukarest, 1982, 69-71. és 81-84. [Ezeket a részleteket románból Nagy Réka fordította – szerk. megj.]

⁶⁹ Ld. Mosse: *Nationalism ad Sexuality*, 6. fejezet. A XIX. században gyakran ábrázolták vizuálisan Romániát alvó nőalakként, amint éppen fölébred (ez a románok erőfeszítéseit jelképezi, hogy megszabaduljon magyar és török hűbéruraitól).

⁷⁰ Ld. fejtegetésemet a nemzetről és a nemről fent, az első szakaszban.

- ⁷¹ Ezek a megjegyzések talán jobban megvilágítják, mit jelent a nők megerősokolása az egykori Jugoszlávia vitatott hovatarozású területein.
- ⁷² Huseby-Darvas, Eva: *'Feminism, the Murder of Mothers': Neo-natalist Reconstruction of gender in Hungary*. (Az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991) 3. sk.
- ⁷³ Nincs elegendő ismeretem arról, mi a helyzet ebben a tekintetben Csehországban és Szlovákiában, így nem tudom megítélni, vajon ezekre az országokra is érvényes-e a megállapításom.
- ⁷⁴ Kligman: *Politics of Reproduction*, 400. Jelen írás születésének idején (1993. május) a román parlament olyan törvény bevezetését fontolgatta, amely újra bevezetné a gyermektelenek adóját és csökkentené az anyáknak járó kedvezményeket.
- ⁷⁵ Magyarország vonatkozásában ld. Gal: *Questions*, Goven: *Gender Politics* és Huseby-Darvas: *'Feminism'*; a lengyelországi helyzethez: Hauser, Ewa: *Politics of Feminism in Poland* (az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991); Horvátországot illetően pedig: Supek, Olga: *'The Unborn Are Also Croats'* (az American Anthropological Association éves találkozásán elhangzott előadás, Chicago, 1991).
- ⁷⁶ Huseby-Darvas: *'Feminism'*, 1.
- ⁷⁷ Supek: *'The Unborn'*, és Hauser: *Politics'* (az utóbbi írás beszámol a lengyel feministák ellen-szlogenjéről: „Az onánia: genocídium”).
- ⁷⁸ Hauser: *Politics*, 4.; Husbey-Darvas: *Feminism*, 4. sk.
- ⁷⁹ Supek: *'The Unborn'*, 2. skk.
- ⁸⁰ A szerző föltehetőleg a II. magyar hadsereg doni katasztrófájára kíván utalni. A sztálingrádi csatának egyébként a téma szempontjából volt következménye a német hadvezetésnél (tudniillik a németek viszont harcoltak Sztálingrádnál): a veszteségeket pótlandó fölgyorsult az eugenikai program végrehajtása – a ford.
- ⁸¹ Gal: *Questions*, 7., Husbey-Darvas: *Feminism*, 5.
- ⁸² Husbey-Darvas, *Feminism*, 6.
- ⁸³ Goven, *Gender Politics*.
- ⁸⁴ Goven (*Gender Politics*, 232.) a következő kijelentést idézi egy folyóiratból: „A társadalom [értsd: a szocializmus] kiszabadítja a nőket a család béklyójából, gazdasági függetlenséget ad nekik, a gyermeknevelés jelentős terhét leveszi a vállukról, viszonozásképp szövetséget kér tőlük a férfiak nyakasságának megtöréséhez. A nők pedig, szokásukhoz híven, erőszakos és agresszív módon vállalják a szövetség alapján rájuk háruló szerepet.”
- ⁸⁵ Uo., 230.
- ⁸⁶ Gal: *Questions*, 6.
- ⁸⁷ Goven: *Gender Politics*, 234.
- ⁸⁸ Uo., 227. sk., 230. sk. és 236. sk.
- ⁸⁹ Goven a magyar válási törvények sajátosságaival hozza összefüggésbe a fellépést az agresszív nőkkal szemben. Miközben nincs okom megkérdőjelezni elemzését, én úgy tekinteném, hogy az adott országban történetesen a válási törvényben nyilván-

nultak meg ezek a problematikus reakciók az átalakított társadalmi nemi szerepek ellen, de akkor más területeket is keresnék, más országokban, ahol ugyanez a folyamat zajlik le. Romániában foglalkoztam a nők „agresszivitásával” kapcsolatos beszédre, de nem volnék meglepve, ha találkozónék a jelenséggel, pontosan az ellenállás egyik módjaként, tudniillik azzal szemben, hogy a szocializmus „természetellenesen” beavatkozott a helyénvaló családi szerepekbe.

⁹⁰ Az idézet forrása Goven: *Gender Politics*, 229.

⁹¹ Ld. pl. Fran Markowitz: *Striving for Femininity: Soviet Unfeminism* (az American Anthropological Association éves találkozóján elhangzott előadás, Chicago, 1991) 7.

⁹² Rosenborg megfigyelése szerint az 1990 márciusában tartott választásokon a keletnémet nők 46%-a olyan pártra szavazott, amelyik ellenzi az abortuszt, a napközi otthont és a pozitív diszkrimináció megfelelőjét (*Shock Therapy*, 146.)

⁹³ Ld. pl. Wallerstein, Immanuel: *Household Structures and Labour-Force Formation in the Capitalist World-Economy*. In: Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel: *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, New York, 1991, 107-112. Mint Folbre kimutatja, a háztartásban végzett munka nem-termesztív jellege XIX. századi fejlemény. Ld. Folbre, Nancy: *The Unproductive Housewife: Her Evolution in Nineteenth-Century Economic Thought*, *Signs* 16/1991, 463-484.

⁹⁴ Az egykori NDK-ban a lökést közvetlenül a Nyugat-Németországgal való egyesülés adta: ott ugyanis alacsonyabb szintű volt a szociális jólét, az abortuszra vonatkozó törvények pedig szigorúbbak. Lengyelországban és Horvátországban jó részt az újjászülető katolikus egyház részéről érkezett a készítés, illetve abból a kényszerből fakadt (Lengyelországban), hogy meg kellett jutalmazni az egyházat a Szolidaritásnak nyújtott korábbi támogatásáért. Magyarországon nehezebben megállapítható, hogy kik állnak e törekvések élén, ám az tagadhatatlan, hogy Magyarország mindenki másnál előbbre jutott a kapitalizmus felé vezető úton.

⁹⁵ E megjegyzésért Brackette Williams-nek tartozom köszönettel.